

RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

ir. L.J. Keunen

Archeologisch Adviesbureau

Colofon

Opdrachtgever: gemeente Eindhoven

Titel: Een cultuurhistorische zoom om de stad; een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

Status: eindversie

Datum: 26 april 2016

Auteur: *ir. L.J. Keunen*

Projectcode: EHDD

Bestandsnaam: RA3058_EHDD

Projectleider: ir. L.J. Keunen

Projectmedewerker: S. van der Veen MA

Bewaarplaats documentatie: RAAP Oost-Nederland

Bevoegd gezag: gemeente Eindhoven

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

telefax: 0294-491 519

E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2016

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Eindhoven heeft RAAP een cultuurhistorisch onderzoek uitgevoerd voor het oostelijk en zuidelijk buitengebied van de gemeente Eindhoven, meer in het bijzonder de deelgebieden Dommeldal en Eikenburg / Stratumse Heide, alsmede 't Wasven, Oude Gracht en Luytelaer binnen de bebouwde kom. Het onderzoek had tot doel de bovengrondse cultuurhistorische waarden in beeld te brengen ten behoeve van het bestemmingsplan Buitengebied, dat geactualiseerd zal worden.

Het eindproduct van deze studie bestaat uit een cultuurhistorische kenmerkenkaart en een cultuurhistorische waarderingskaart. Hierop zijn de aanwezige historische landschapstypen, landschapselementen en bouwkunst vastgelegd en zijn de landschapstypen en landschapselementen van een waardering voorzien. Op basis van het onderzoek kunnen we concluderen dat er een aantal cultuurhistorisch waardevolle gebieden voorkomt, alsmede een groot aantal elementen en voorbeelden van bouwkunst. Deze liggen vaak, maar niet altijd, in de hoogst gewaardeerde gebieden.

In het laatste hoofdstuk hebben we een advies geformuleerd over hoe planologisch met de inventarisatie en waardering om te gaan. We adviseren om een dubbelbestemming 'cultuurhistorie' op te nemen voor de hoog en zeer hoog gewaardeerde gebieden. Daarnaast zouden voor ontwikkelingen waarvoor het bestemmingsplan gewijzigd zou moeten worden, de middelhoge, hoge en zeer hoge waarden een rol moeten spelen. Op het niveau van de individuele elementen adviseren we een vlakdekkende dubbelbestemming met verwijzing naar de cultuurhistorische waardenkaart als bijlage op te nemen, waardoor ook weer de hoge en zeer hoge waarden een rol zouden moeten spelen. Bij nieuwe ontwikkelingen geldt dat naast de hoog en zeer hoog ook voor de middelhoog gewaardeerde elementen.

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

Inhoud

Samenvatting	5
1 Inleiding	9
1.1 Kader	9
1.2 Het plangebied	9
1.3 Uitvoerend team en dankwoord	9
1.4 Leeswijzer	10
2 Methoden en bronnen	11
2.1 Algemene uitgangspunten	11
2.2 Historisch cultuurlandschap	11
2.3 Landschapselementen	16
2.4 Historische bouwkunst	19
3 Toelichting op de kaart	21
3.1 Kenmerkenkaart (kaartbijlage 1)	21
3.2 Waarderingskaart (kaartbijlage 2)	59
4 Conclusies en aanbevelingen	63
4.1 Conclusies	63
4.2 Aanbevelingen	63
Literatuur	67
Overzicht van figuren, tabellen en kaartbijlagen	68

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

1 Inleiding

1.1 Kader

In opdracht van de gemeente Eindhoven heeft RAAP een cultuurhistorisch onderzoek uitgevoerd voor het oostelijk en zuidelijk buitengebied van de gemeente Eindhoven, meer in het bijzonder de deelgebieden Dommeldal en Eikenburg / Stratumse Heide, alsmede de stedelijk gebieden Oude Gracht, 't Wasven en Luytelaer. Het onderzoek had tot doel de bovengrondse cultuurhistorische waarden in beeld te brengen ten behoeve van het bestemmingsplan Buitengebied, dat geactualiseerd zal worden.

1.2 Het plangebied

Het plangebied betreft, zoals hiervoor al aangehaald, het oostelijk en zuidelijk buitengebied van de gemeente Eindhoven (figuur 1). Het plangebied is opgebouwd uit drie ruimtelijk van elkaar gescheiden delen:

- De noordwestelijke grens van het deelgebied 'Dommeldal' wordt gevormd door de John F. Kennedylaan. Ingeklemd tussen de rand van de bebouwde kom aan de westzijde en de gemeentegrens met Son en Breugel, Nuenen c.a. en Geldrop-Mierlo aan de oostzijde loopt het plangebied door tot en met het Eindhovens Kanaal.
- Het deelgebied Wasven, direct ten westen van de oude dorpskern van Tongelre, wordt volledig door stedelijk gebied omgeven.
- Het derde deelgebied, Eikenburg / Stratumse Heide, ligt in het zuiden van de gemeente Eindhoven. Aan de oost- en zuidzijde ligt het plangebied tegen de gemeentegrens met Geldrop-Mierlo, Heeze-Leende en Waalre. Aan de noordzijde vormt de rand van de bebouwde kom de gebiedsbegrenzing. De uiterste noordoostelijke en zuidwestelijke grens zijn respectievelijk de Geldropseweg en de Aalsterweg.

Daarnaast ligt een vierde plangebied in het stedelijk gebied:

- Het deelgebied Oude Gracht, begrensd door de John F. Kennedylaan, Sterrenlaan, Onze Lieve Vrouwestraat en de Dommel; dit gebied is aangevuld met de wijk Luytelaer ten oosten van de Dode Gracht, om daarmee het historische Eckart compleet te maken.

1.3 Uitvoerend team en dankwoord

Het onderzoek werd door een team van RAAP vestiging Oost-Nederland uitgevoerd. Kartering en waardering van de landschapselementen vond plaats door Steven van der Veen. Thomas Engels zorgde voor de opmaak van de kaarten. Luuk Keunen was verantwoordelijk voor de typering en waardering van de landschappen, de rapportage, de algemene projectleiding en de communicatie met de opdrachtgever.

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

Het uitvoerend team spreekt voor de prettige samenwerking zijn dank uit aan de betrokken medewerkers van de gemeente Eindhoven: Willemien van de Wijdeven, Remon Aarts, Roeland Geelen, Wouter de Jong, Ankie de Vries, Jorg de Ridder, Hein van Hout, Martijn van Rooij en Nico Arts. Daarnaast danken we Alfred van Kempen ('t Wasven) voor de reflectie en bijdrage.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 bespreken we de methoden en bronnen voor de respectievelijke onderdelen, waarna in hoofdstuk 3 de kenmerken- en waarderingskaart worden toegelicht. In hoofdstuk 4 worden tenslotte de conclusies en adviezen gepresenteerd. Het rapport besluit met een literatuurlijst.

Figuur 1. Ligging van het plangebied (rode lijnen).

2 Methoden en bronnen

2.1 Algemene uitgangspunten

Voornaamste doel van dit rapport en de bijbehorende kaartbijlagen is het inzichtelijk maken van de aanwezige cultuurhistorische waarden in het plangebied, alsmede de feitelijke karakteristieken/kenmerken die tot deze waarden leiden. Onder cultuurhistorische waarden verstaan we binnen deze context bovengrondse ruimtelijke structuren, sporen, objecten en relictten uit het verleden, waaraan een wetenschappelijke, politieke en/of maatschappelijke waarde als erfgoed wordt toegekend.

Het eindproduct van het onderzoek bestaat uit uitgewerkte kaartbeelden gekoppeld aan een geografisch informatiesysteem (GIS met databases) met exacte gegevens over de geografische ligging en aard van waardevolle cultuurlandschappelijke en historisch-bouwkundige elementen.¹ De presentatieschaal van de cultuurhistorische waardenkaart is 1:10.000.

2.2 Historisch cultuurlandschap

2.2.1 Achtergrond en uitgangspunten

Het landschap van de gemeente Eindhoven is een complex geheel dat is ontstaan onder invloed van natuurlijke en menselijke factoren. Bij de typering van het historisch cultuurlandschap beschrijven we de wijze waarop de mens haar invloed heeft laten gelden in het landschap (en daarmee het natuurlijk landschap geleidelijk heeft omgevormd) en welke elementen daarmee samenhangen.

Landschap in lagen

De genese van het landschap kan op verschillende manieren worden ontrafeld.² Eén van de manieren om inzicht te krijgen in deze complexe materie is de ontleding ervan middels een zogenaamd lagenmodel. Hierbij wordt inzichtelijk gemaakt hoe opeenvolgende fasen in de landschapontwikkeling zich ten opzichte van elkaar verhouden.³ Het model biedt ruimte voor uiteenlopende invalshoeken, zoals infrastructuur, landgebruik, occupatie, territoria, etc., en biedt daarnaast ruimte om de ontwikkelingen van deze lagen door de tijd inzichtelijk te maken. Een voorbeeld is hoe de vroeg-20e-eeuwse bebossing zich verhoudt ten opzichte van de situatie aan het einde van de 20e eeuw, of hoe het areaal akkerland van de 19e eeuw zich verhoudt tot de hedendaagse situatie. In de landschapstypering, -beschrijving en -waardering hebben we aspecten van deze lagenbenadering meegenomen.

¹ Historisch-bouwkundige objecten zijn wel geïnventariseerd maar binnen dit onderzoek niet gewaardeerd

² Hidding e.a., 2001: 12

³ Hidding e.a., 2001: 8

Landschapstypologie

De Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (TMK) is de vroegste landsdekkende topografische kaart waarbij op perceelsniveau bebouwing, landgebruik en landschapselementen zijn gekarteerd. Deze kaart vormt ook inhoudelijk de meest complete en geografisch meest correcte laag waarop het landschap uit de 19e eeuw van de gemeente Eindhoven zichtbaar is. De TMK, en wel in zijn vroege versie uit de periode 1836-1843 (schaal 1:25.000) in combinatie met de iets latere versie van omstreeks 1850 (schaal 1:50.000), vormt dan ook het uitgangspunt bij het inzichtelijk maken van de landschapontwikkeling in de gemeente. Vooral met behulp van deze twee versies van de TMK is een landschapstypologie opgesteld. Bodemkaarten, geomorfologische kaarten en hoogtekaarten (AHN2) hebben we ter ondersteuning gebruikt.

Voor ons zicht op eerdere tijdslagen zijn we afhankelijk van archeologische en schriftelijke bronnen. Deze leveren echter zowel ruimtelijk als in temporeel opzicht een versnipperd beeld dat lastig toepasbaar is op het gewenste schaalniveau. Wat noodzakelijk is voor een coherent beeld is een systematische, eenduidige bron om de elementen te karteren. Dit probleem is deels ondervangen door aan de hand van de landschapstypologie niet alleen het 19e-eeuwse landschap maar ook de ontwikkelingen daarvoor te bekijken. Het 19e-eeuwse landschap is dus slechts een hulpmiddel om de voorgaande perioden en de periode daarna te beschrijven en mag niet als eindstadium of hoogtepunt van het historisch cultuurlandschap worden gezien.

Jongere landschappen

In de 20e en vroege 21e eeuw heeft zich een aantal grootschalige ruimtelijke transformaties voorgedaan, zoals heideontginningen en natuurontwikkeling. Hierbij zijn nieuwe lagen aan het landschap toegevoegd, waarbij soms wel en soms niet rekening is gehouden met de toen aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten in het landschap. De mate waarop deze cultuurhistorische kwaliteiten zijn opgenomen in deze nieuwe laag, blijkt wanneer we het kaartbeeld van 1836-1843/1850 vergelijken met het huidige landschap en met kaartbeelden uit de tussenliggende periode. Vooral het kaartbeeld van omstreeks 1940-1950 is daarbij relevant, omdat hierbij duidelijk voor het eerst de landschappelijke patronen ten tijde van de heideontginningen te zien zijn, nog vóór de transformaties door de grote infrastructuur, modernisering van de landbouw en uitbreiding van de bebouwing.⁴

Begrenzungen

Een systematische opbouw van de kaart is de basis voor zijn betrouwbaarheid. Dat betekent dat we op basis van een vergelijking tussen de historische en hedendaagse situatie grenzen tussen verschillende landschappen trekken. Van elke plek in het huidige landschap is dan te traceren welk historisch cultuurlandschap hier in het verleden te vinden was en in hoeverre dit nog herkenbaar is. Soms is het onvermijdelijk dat historische grenzen huidige percelen doorsnijden. In de meeste gevallen bleken historische en huidige landschappelijke grenzen echter redelijk goed overeen gekomen.

⁴ Voor het zuidelijk deel van het plangebied dateert de laatste vooroorlogse topografische kaart uit 1929 (blad 691), terwijl het noordelijk deel (blad 670) in 1943 nog opnieuw is uitgebracht. Hoe actueel deze laatste uitgave uit de oorlogstijd is, valt echter te betwijfelen. We hebben daarom ook de Topografische Kaart van 1953 als ondersteund materiaal gebruikt.

De vlakken die hierdoor getekend worden, zijn in het waarderingsstadium de vlakken die als geheel gewaardeerd worden en slechts in incidentele gevallen verder worden opgeknipt. Inventarisatie en waardering hebben dus in principe steeds op hetzelfde vlak betrekking.

2.2.2 Kartering

Bij de kartering van het cultuurlandschap is onderscheid gemaakt tussen landschapstypen en nederzettingstypen. De nederzettingstypen die in deze fase gekarteerd en beschreven worden, vormen de 19e-eeuwse kernen die onlosmakelijk verbonden waren met het historisch cultuurlandschap. Wanneer de bebouwing sterk verspreid gesitueerd is, hebben we deze binnen de landschapstypering niet meer als afzonderlijk nederzettingstype – los van het landschap – beschouwd, maar bekeken als onderdeel van een groter landschap.

Centraal in de gekozen methodiek voor de cultuurhistorische landschapstypering staat het landschaps- of dorpsstype zoals dat historisch te typeren is in relatie tot wat daarvan in het tegenwoordige landschap nog terug te vinden is. Daarmee biedt de gedetailleerde typering, bruikbaar op perceelsniveau een goede basis om de historische kwaliteiten van het agrarisch cultuurlandschap te monitoren, te stimuleren en op andere wijzen te gebruiken voor gemeentelijk beleid. Het zorgvuldig karteren van landschapstypen is daarnaast een goede manier om cultuurhistorische waarden niet alleen te inventariseren, maar vooral ook planologisch te verankeren. Daarbij biedt deze manier goede mogelijkheden om cultureel erfgoed niet alleen te beschermen, maar ook op een positieve manier te ontwikkelen. Door middel van het helder krijgen van de essentiële en gedetailleerde kenmerken van de verschillende landschapstypen kan het landschap ook inspirerend werken en kunnen kansen en mogelijkheden optimaal benut worden. Historische contrasten tussen verschillende landschapstypen, zowel de hoofdlijnen als subtiele verschillen, kunnen versterkt worden. Daarvan profiteert niet alleen het landschap zelf, maar ook bijvoorbeeld de gebruikers, bewoners en recreanten die elk op hun eigen manier met het landschap te maken hebben.

Het karteren van landschaps- en dorpsstypen dient systematisch en consequent plaats te vinden. Binnen elk landschaps- en dorpsstype zou de variatie zo gering mogelijk moeten zijn. Uiteraard is dat nooit volledig te bereiken, omdat het landschap per definitie veelvormig is en je altijd zult moeten generaliseren. Desondanks zijn de afgelopen jaren met succes classificatiesystemen voor het historisch cultuurlandschap ontwikkeld, passend in een Wageningse traditie van landschapstypologie bij de Stichting voor Bodemkartering en zijn opvolgers.⁵

De manier van classificeren die we voor het landschap van de gemeente Eindhoven hebben toegepast, sluit dus aan op deze Wageningse methode. In de kern komt het erop neer dat we op basis van de kenmerken van het landschap in de 19e en 20e eeuw het landschap in een aantal hoofdtypen indelen, die vervolgens weer onderverdeeld zijn in subtypen.

⁵ Baas & Brand, 2011; Wageningen is één van de fundamenteën van de historische geografie in Nederland, achtereenvolgens onder leiding van dr. A.W. Edelman-Vlam (1909-1999), A.D.M. Veldhorst, prof. drs. J.A.J. Vervloet en hun medewerkers aan de Stichting voor Bodemkartering, DLO-Staring Centrum, Alterra en de Wageningen Universiteit. Toepassing van kennis in beleidsvorming is altijd een pijler geweest binnen de Wageningse instituten. Daarom wordt er wel gesproken over Wageningse tradities binnen de historische geografie. Zie bijvoorbeeld ook de regionale studie van Chris de Bont (1993) over Midden- en Oost-Brabant.

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

landschapstypen	code
kampontginningen met plaatselijk essen	
open akker	Ka1
akker met zichtbare perceelsscheidingen	Ka2
droge kampontginning	Kk1
droge kampontginning met bebouwing	Kk2
droge kampontginning met landgoedkenmerken	Kb1
vochtige kampontginning	Kn1
rationele kampontginning met landgoedkenmerken	Kr1
beekdalen en broeken	
beekdal met strookvormige verkaveling	Bs1
beekdal met opstreckende strookvormige verkaveling	Bs2
beekdal met raaiverkaveling	Bs3
beekdal met strookvormige verkaveling, met bos	Bs4
beekdal, onregelmatig verkaveld	Bo1
beekdal, secundair verkaveld	Bo2
beekdal met landgoedkenmerken	Ba1
flauwe beekdalflank, strookvormig verkaveld	Bf1
landschappelijke laagte, al dan niet met graaf	Bl1
oude heideontginningen	
kleinschalige heideontginning met opgaand bos	Ob1
kleinschalige heideontginning met opgaand groen	Oh1
oude bossen	
vroege heidebebossing	Ub1
vroege heidebebossing met landgoedkenmerken	Ub2
complex van hakhoutbosjes	Uh1
landgoederen en buitenplaatsen	
buitenplaats	Lb1
ontginningslandgoed	Lb2
parkbos, aanvankelijk met cultuurland	Lp1
jonge heide- en broekontginningen	
actieve heidebebossing	Hb1
spontane heidebebossing	Hb2
broekbebossing	Hb3
droge landbouwontginning	HI1
vochtige landbouwontginning	HI2
infrastructuur op voormalige heide	Hi1
voormalig heiderestant, diverse functies	Hv1
niet-ontgonnen terreinen	
heide	Nh1
nederzettingen	
historisch gehucht	Ng

Tabel 1. De onderscheiden landschaps- en nederzettingstypen, met de onderscheiden hoofd- en subtypen.

Bij de verdeling van de hoofdlandschappen in kleinere gebieden (subtypen) werd als stelregel gehanteerd dat een belangrijk deel van de ruimtelijke variatie binnen deze subtypen gevangen moest worden. De onderverdeling in subtypen is gemaakt op basis van een aantal criteria:

1. verschil in vorm, regelmaat en positionering;
2. verschil in historisch en hedendaags grondgebruik;
3. verschil in genese;
4. verschil in natte/droge omgeving;
5. verschil in openheid/geslotenheid voor wat betreft opgaand groen.

Sommige landschapstypen laten zich in slechts één of enkele subtypen onderverdelen vanwege de relatief grote eenvormigheid, andere zijn zo divers dat er meerdere subtypen onderscheiden moesten worden (tabel 1). In vrijwel alle gevallen werd gezocht naar landschappelijke diversiteit binnen de landschappen zoals deze zich tussen omstreeks 1840 en heden manifesteerden – en deels ook al daarvoor. Dat laat onverlet dat het mogelijk is dat er landschapsontwikkelingen plaats hebben gevonden die niet in een classificatiesysteem te vangen zijn.

2.2.3 Waardering

De waardering van het historisch cultuurlandschap heeft plaatsgevonden door elk gekarteerd deelgebied op drie criteria te beoordelen:

1. de gaafheid van de huidige topografie ten opzichte van de situatie omstreeks 1840 c.q. de situatie ten tijde van de (heide)ontginning, dat wil zeggen type grondgebruik, verkaveling, percelering, etc.;
2. de gaafheid van de huidige fysiognomie ten opzichte van de situatie 1836-1843/1850 c.q. de situatie ten tijde van de voltooide (heide)ontginning (diverse momenten uit eerste helft van de 20e eeuw), dat wil zeggen de openheid of geslotenheid van het landschap (aan- of afwezigheid van opgaand groen), de aanwezigheid van bebouwing, etc.;
3. de aanwezigheid van bijzondere kenmerken, waardoor het gebied een hogere waardering zou moeten krijgen dan het op basis van andere twee criteria zou krijgen.

Op elk criterium is een score van 0 tot 5 genoteerd. Voor de eerste twee criteria is dat op basis van een strakke definitie gebeurd (tabellen 2 en 3), voor de laatste op basis van 'expert judgement'. Voor het derde criterium hebben we geen exacte omschrijving gegeven wat er onder welke score verstaan wordt, omdat dit per deelgebied kan verschillen en het afhangt van de bijzonderheid die in dat specifieke deelgebied aan de orde is.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	verkaveling sterk gewijzigd, grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzigd óf hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grondgebruik grotendeels intact
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact
5	verkaveling grotendeels intact, grondgebruik grotendeels intact

Tabel 2. Waardering gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Tabel 3. Waardering gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850.

Een totaalwaardering werd uiteindelijk berekend door de drie scores op te tellen en door drie te delen. Daardoor telt elk criterium even zwaar. De scores die uit deze berekening kwamen, zijn in vijf waarderingscategorieën (van niet gewaardeerd tot zeer hoog) verdeeld (tabel 4). De waardering wordt inhoudelijk gemotiveerd in de GIS-tabellen.

gemiddelde score	waardering
0-1,0	niet cultuurlandschappelijk gewaardeerd (bebouwd gebied)
1,1-2,3	pluswaarde
2,4-3,6	middenwaarde
3,7-4,6	hoge waarde
4,7-5,0	zeer hoge waarde

Tabel 4. Scores en klassen van de waardering.

Hoewel op basis van bovenstaande criteria een vrij objectieve score berekend kan worden, blijft de waardering toch een bepaalde mate van subjectiviteit houden. Dat komt niet alleen door de nadruk op het criterium 'gaafheid' en de keuze voor het derde criterium ('bijzondere kenmerken'), maar ook door de schaal van het te beoordelen gebied en de begrenzing ervan. Voor de waardering zijn de grotere gebieden, zoals gekarteerd bij de inventarisatie, slechts in zeer uitzonderlijke gevallen verder opgeknipt om willekeur te voorkomen. Een pluswaarde voor een gebied betekent daarmee niet dat er in het gebied geen enkele bijzondere individuele waarde kan voorkomen!

2.3 Landschapselementen

2.3.1 Kartering

Algemeen

Voor het karteren van landschapselementen hebben we primair gebruik gemaakt van het kadastraal minuutplan uit 1832, de topografisch-militaire kaart uit 1836-1843, diverse reeksen van de Chromotopografische Kaart des Rijks en de topografische kaarten vanaf 1953. Voor de afzonderlijke landschapselementen is dit vervolgens op uiteenlopende manieren nader uitgewerkt.

In stedelijk gebied bleken de kadastrale minuutplannen slechter te georefereren te zijn dan in landelijk gebied. Daardoor is de onnauwkeurigheid van de getekende structuren die nu verdwenen

zijn en waarvan geen ankerpunt in het huidige landschap meer te vinden is, iets slechter. Met ander bronnenmateriaal, zoals luchtfoto's uit de aanlegperiode van de verschillende wijken, is de situering nader gecontroleerd.

Infrastructuur

In de categorie 'infrastructuur' hebben we alle historische wegen en spoorlijnen met historische relevantie opgenomen. Daarbij zijn we primair uitgegaan van een tweefasige uitwerking, namelijk de infrastructuur die vóór 1832 was aangelegd en de infrastructuur die in de periode 1832-1953 tot stand was gekomen. Van beide categorieën zijn zowel de bestaande, als nog herkenbare (maar verlegde) als verdwenen structuren opgenomen. Daarmee is de totale structuur zoals die ooit bestond inzichtelijk gemaakt.

Daarnaast is er een onderscheid gemaakt tussen wegen en paden. Dit onderscheid is ontleend aan de aanduiding op zowel de kadastrale minuutplannen (1832), als op de verschillende generaties topografisch kaartmateriaal van daarna.

Daarnaast hebben we de spoor- en tramlijnen binnen het plangebied ingetekend.

Waterstaat

Ook voor de categorie 'waterstaat' vormde het kadastraal minuutplan het belangrijkste vertrekpunt. Net als bij de infrastructuur hebben we een onderscheid aangebracht tussen de bestaande, nog herkenbare en verdwenen structuren. De verschoven watergangen hebben daarnaast een afzonderlijke aanduiding gekregen. Ook het Eindhovens Kanaal heeft een eigen legenda-eenheid gekregen.

Daarnaast hebben we op basis van kaartmateriaal van diverse aard ook locaties van bruggen, duikers en vonders aangeduid. Hiermee is vooral het feit dat er een object van die aard aanwezig is bedoeld, niet de aanwezigheid van historisch materiaal.

Naast de waterpartijen die van een jaartal zijn voorzien hebben we op basis van topografische kaarten en recente luchtfoto's ook enkele structuren ingetekend waar we geen jaartal aan verbonden hebben, zoals zwaaikommen en afgesneden (en soms recentelijk weer aangetakte) beekmeanders.

Verkaveling

De kartering van nog aanwezige historische kavelgrenzen vond plaats door middel van een vergelijking tussen het kadastraal minuutplan uit 1832, recente luchtfoto's en het AHN2. Door de integratie van die laatste bron konden we niet alleen kavelgrenzen opnemen die nog als zodanig functioneren en nu nog in het terrein zichtbaar zijn, maar ook kavelgrenzen die door natuurontwikkeling vervaagd zijn en nu als greppel verscholen liggen in opgaand groen.

Opgaand groen

De kartering van opgaand groen heeft, om een zo goed mogelijk resultaat te bereiken, op diverse manieren plaatsgevonden.

Allereerst hebben we op basis van historisch kaartmateriaal en dan vooral de TMK van 1836-1843 en de Topografische Kaart van 1953, in kaart gebracht welke historische bossen er in de vroege 19e eeuw al aanwezig waren, welke daarvan zijn verdwenen en welke bossen in de late 19e of vroege 20e eeuw pas zijn aangeplant.

Daarmee hebben we echter nog niet het lijnvormig groen te pakken. Een optimaal vertrekpunt hiervoor was het gemeentelijk bomenbestand, dat voor de hele gemeente meer dan 120.000 bomen bevat. Nadat we dit hadden bijgesneden met de grenzen van het plangebied, hebben we een vergelijking gemaakt met diverse generaties historisch kaartmateriaal. Daarbij hebben we twee typen historisch groen overgenomen:

- groen langs historische landschappelijke structuren;
- groenstructuren die in het landschap passen, maar op een specifiek moment niet precies op die locatie voorkwamen (zoals verplaatste boomgaardjes).

Na vergelijking met historische topografische kaarten en recente luchtfoto's bleek het gemeentelijk bomenbestand niet al het relevant historisch groen te bevatten. Daarom hebben we een nieuw lijnenbestand aangemaakt, waarin het ontbrekende lijnvormig groen is opgenomen. Daarbij hebben we structuren die reeds in het gemeentelijk bomenbestand als een duidelijke lijn voorkwamen, niet opnieuw ingetekend. Datzelfde geldt voor bospercelen die reeds als vlak waren opgenomen. In zijn algemeenheid zijn lanen in bosgebieden en houtsingels in jongere bosjes niet gekarteerd, omdat zij onvoldoende op luchtfoto's onderscheiden konden worden.

Historische nederzettingslocaties

Op basis van het kadastraal minuutplan hebben we de oudst karteerbare generatie huisplaatsen ingetekend. Daarbij hebben we per erf één stip geplaatst, tenzij grote bijgebouwen zo prominent waren, dat ze een eigen aanduiding verdienden. Op basis van een stedenbouwkundige kartering door de gemeente Eindhoven hebben we een tweede laag kunnen toevoegen, namelijk de huisplaatsen die tussen 1832 en 1941 nieuw aan het landschap zijn toegevoegd.

Funerair erfgoed

Op basis van historische kaartstudie konden grotere complexen van funerair erfgoed in kaart worden gebracht. Het gaat daarbij in de eerste plaats om uiteenlopende typen begraafplaatsen. Alhoewel we voor het landschap het jaar 1940 als (grove) eindgrens hanteren, hebben we deze eindgrens voor deze categorie opgeschroefd naar 1970. Belangrijkste reden daarvoor is dat funerair erfgoed een zodanig beeld geeft van de 'omgang met de doden' en bovendien de bevolkingssamenstelling in de decennia voorafgaand aan de teraardebestelling van de dode reflecteert, dat we die ook voor onze onderzoeksperiode al van belang achten.

Reliëf

Door de beschikbaarstelling van de nieuwe generatie van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN2) is het tegenwoordig mogelijk relatief kleine reliëfverschijnselen, zowel in omvang als in de hoogte van het reliëf, op te sporen. Veel van dat reliëf is in het veld met het blote oog niet of nauwelijks waarneembaar.

2.3.2 Waardering

Voor elk van de elementcategorieën zoals hiervoor benoemd is een set criteria uitgewerkt, tot een aantal van maximaal drie per categorie. Op basis van deze criteria is een goed beeld te krijgen van de waarde van een individueel element. Historische nederzittingslocaties en verkaveling zijn niet gewaardeerd, het eerste omdat die waardering niet los gezien kan worden van de waardering van de individuele bouwkunst (die niet uitgevoerd is), de tweede omdat we de verkaveling liever als integraal onderdeel van een landschapstype presenteren. De waarde van de individuele kavelgrenzen is derhalve sterk gerelateerd aan de waarde van het gebied als geheel. Voor de overige elementcategorieën hebben we de volgende criteria aangehouden (tabel 5):

laag	waarde 1	waarde 2	waarde 3
infrastructuur_lijn, infrastructuur_vlak	materialisering (zand, halfverharding, klinkers, asfalt): 2: geasfalteerd 4: halfverhard 5: ongewijzigd (de waardes 1 en 3 zijn niet aan situaties toegekend)	profiel: 1: 4-baansweg 2: sterk verbreed / vrijliggend fietspad / landelijke weg > woonwijk 3: verbreed 4: licht verbreed 5: ongewijzigd	historisch gezien wel/niet opgaand groen: 1: beplanting verdwenen 2: grotendeels verdwenen 3: niet beplant, nu wel beplant 4: helft verdwenen 5: ongewijzigd
infrastructuur_punt	staat van materialisering	ensemblewaarde	zeldzaamheid
waterstaat	profilering	historisch gezien wel/niet opgaand groen*	bijzonderheid: structurerende karakter van de Dommel
opgaandgroen_lijn, bomen_lijn	landschappelijke hiërarchie van de beplanting	intactheid van de laan, wel/onderdeel van groter geheel	-
opgaandgroen_vlak	ouderdom van het bosje	gaafheid van de context (meer historische bosjes aanwezig of als enige over)	-
reliëf_lijn, reliëf_vlak	goed herkenbaar of heel vaag aanwezig?	lokale zeldzaamheid: normale rabattenbossen scoren laag, bijzondere rabattenbossen, karrensporen en loopgraven scoren hoger	ouderdom (vóór 1843: 5, na 1843: 3)
funerair erfgoed	nog herkenbaar?	lokale/regionale zeldzaamheid	belevingswaarde

*Tabel 5. Waarderingscriteria van de landschapselementen. Noot * = Deels is groen dat de beek markeert nu wel in de laag 'opgaand groen' opgenomen, ook al is het niet historisch. Heeft te maken met de benadrukking van de lineaire structuur, hetgeen in stedelijk gebied naar onze mening relevant is.*

Verdwenen elementen zijn uiteraard niet gewaardeerd. In de achterliggende tabel hebben zij een score 999 gekregen, ter aanduiding dat zij wel beoordeeld zijn.

2.4 Historische bouwkunst

Nader onderzoek naar de historische bouwkunst heeft niet plaatsgevonden. Wij hebben hierbij de gemeentelijke en rijksmonumenten die in het plangebied aanwezig zijn, op basis van een database die door de gemeente beschikbaar gesteld is, op kaart opgenomen.

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

3 Toelichting op de kaart

3.1 Kenmerkenkaart (kaartbijlage 1)

3.1.1 Historisch cultuurlandschap

Kampontginningen met plaatselijk essen

Open akker (Ka1)

Open akkers behoren tot de oudst nog herkenbare cultuurlandschappen van het Zuid-Nederlandse zandgebied. Aanvankelijk, tot in de Volle Middeleeuwen, lagen op veel van deze landschappelijke hoogtes verspreide of geconcentreerde nederzettingen, met daaromheen kleine omwalde bouwlandkampen. Bij archeologisch onderzoek vinden we deze soms nog als verkleuringen van paalsporen in het zand. Toen de bevolking sterk groeide ontstond er een grote behoefte aan akkerland. Waarschijnlijk is dit één van de oorzaken van het feit dat de nederzettingen omstreeks 1200 naar de lage flanken werden verplaatst. Op de hogere delen ontstonden zo vanaf de 13e eeuw akkercomplexen die geleidelijk een aaneengesloten en open karakter kregen. Levende of dode afscheidingen als hekken en houtsingels verdwenen daarbij grotendeels, alhoewel ze nog enige tijd moeten hebben bestaan. Slechts plaatselijk konden, bijvoorbeeld in depressies die niet in akkerland werden omgezet, relictten van opgaand groen bewaard blijven. Een voorbeeld daarvan vinden we in de noordelijke akker van Bokt.

Om de opbrengst te verhogen om de groeiende bevolking te voeden, werden in de Late Middeleeuwen, daarbinnen globaal in de periode 1350-1550, agrarische innovaties doorgevoerd, zoals de overgang van strooiselwinning naar minerale plaggenlandbouw. Daarbij werden niet meer alleen de verteerbare delen met de mest vermengd die op de akker werd uitgereden, maar werden plaggen gestoken waarin ook minerale delen ('zand') werden meegevoerd. Doordat na het uitrijden op de akker niet alles kon verteren (namelijk het minerale bestanddeel), werd het maaiveld steeds verder opgehoogd. Aanvankelijk, zo blijkt uit veel bodemprofielen, werden deze plaggen nog in de beekdalen gestoken. Dat levert na vertering van de plantenresten een relatief kleiige, bruinegekleurde bodemlaag. Na verloop van tijd verplaatste het zwaartepunt van de plaggenwinning zich naar de woeste (heide)gronden, die daardoor steeds verder uitgeput raakten. Soms ging het zand daardoor stuiven. Daarop komen we nog terug.

Door de ligging van oude akkers op een meer of minder golvende ondergrond en een 'kunstmatig' daarop aangebracht pakket (het plaggendeek) kregen akkers een enigszins bolle vorm. Van deze vorm is wel de term 'bolle akker' afgeleid. De vorm van die akkers is dus een product van een natuurlijk gegeven, versterkt door menselijke activiteit.

Op diverse locaties in het plangebied vinden we nog (randen van) deze oude open akkercomplexen terug. De open akker van Bokt ligt zowel ten noorden als ten zuiden van het gehucht. Het noordelijk deel is bewaard gebleven (figuur 2), het zuidelijk deel niet. Hier liggen nu de sportvelden aan de

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

Anconalaan. Ook tussen Esp en de Eindhovenseweg ligt een klein relict van een open akker. Verder vinden we relictten ten oosten van de genoemde sportvelden, ten oosten van de wijk Heesterakker, tegen de wijk Begijnenbroek en ten westen van Coll rondom de spoorlijn (deels overbouwd). De open akker ten noorden van het gehucht Urkhoven is nog het best herkenbaar. In het zuidelijk deel van het plangebied vinden we nog kleine stukjes open akker rondom Riel, deels doorlopend buiten het plangebied en deels beplant. Ook ten noorden van Gijzenrooi ligt nog een klein, relatief gaaf deel van een open akker binnen het plangebied.

Figuur 2. De noordelijke open akker van Bokt (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Figuur 3. Een akker in het landelijk gebied van Gijzenrooi, aan weerszijden van de gemeentegrens (onderbroken lijn). Het onderbroken karakter is door de brede singels nog altijd herkenbaar. Het westelijk gedeelte van de foto betreft een recente situatie, het oostelijke deel dateert uit 2006 (bron: luchtfoto © gemeente Eindhoven).

Akker met zichtbare perceelsscheidingen (Ka2)

Naast de open akkers bestonden er ook grotere, aaneengesloten akkercomplexen met daarbinnen enkele houtsingels of bomenrijen, die de akker in kleinere eenheden verdeelden. Vaak lagen dergelijke onderverdeelde akkercomplexen aan de randen van de grotere open akkers. Deze situering onderscheidt ze ook van de hierna te behandelen droge kampongtingningen, die meestal rondom nederzettingen of in wat uitgestrektere vlakke gebieden lagen.

Naast enkele kleinere voorbeelden is alleen de akker van Gijzenrooi wat groter (figuur 3). Op de akker stonden brede houtsingels; alleen het centrale deel van de gehele akker was volstrekt open. Dit deel ligt buiten het plangebied.

Droge kampongtingning (Kk1)

Kleinschalige droge kampongtingningen besloegen een veel groter oppervlak dan de akkers met zichtbare perceelsscheidingen, waar ze morfologisch mee verwant zijn. Ook hier gaat het om akkers die waren onderverdeeld in kleinere perceeltjes, vaak met een onregelmatige vorm. Door opgaand groen (houtsingels of bomenrijen) werden deze kavels van elkaar gescheiden. Anders dan bij de hiervoor genoemde eenheid ging het niet primair om de randen van de akkers, maar om wat vlakke of flauw hellende gebieden. Ook komen droge kampongtingningen op de wat hogere flanken van beekdalen voor, zoals ten noordoosten van Urkhoven.⁶

Vaak wisselden droge en vochtige kampongtingningen zich hier complexgewijs af. Soms ook doorsneden laagten het gebied, maar als dit niet van invloed was op het grondgebruik hebben we deze arealen toch tot de droge kampongtingningen gerekend. Een dergelijk voorbeeld vinden we oostelijk van de dorpskern van Tongelre. Bebouwing kwam in dit landschap in principe niet voor (maar zie de legenda-eenheid 'droge kampongtingning met bebouwing').

Droge kampongtingningen vinden we op meerdere plekken in het plangebied. Ten westen van Bokt vinden we een vrij omvangrijk gebied met droge kampongtingningen (figuur 4), evenals noordoostelijk van Tongelre, rondom Urkhoven en een klein gebied nabij Gijzenrooi. In veel gevallen zijn nog de nodige relictten van de historische kavelbeplanting en daarmee ook de historische verkaveling aanwezig.

Droge kampongtingning met bebouwing (Kk2)

Een variant op de hiervoor aangehaalde droge kampongtingningen is die waar vanouds bebouwing voorkomt. Het enige voorbeeld hiervan vinden we in Coll, waar langs de weg van Urkhoven naar de Collse watermolen een klein bebouwingslint ontstaan was. Dit lijkt een ontwikkeling te zijn geweest als gevolg van het toenemende sociaal-economische belang van de watermolen. Mogelijk was de landschappelijke structuur hier al aanwezig voordat de bebouwing hier verrees, maar zeker is dat niet.

⁶ De kampongtingningen liggen hier volgens de Geomorfologische kaart van Nederland onder meer op beekdalbodems met meanderruggen en eulen (R7), glooiingen van beekdalzijden (H11) en daluitspoelingswaaiers (G3; de uitmonding van dalvormige laagten zonder veen (R2)). Het laagste deel van het beekdal, de beekdalbodem met veen (R4), bereiken de droge kampongtingningen echter nergens.

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

Figuur 4. In de droge kamptonginning ten westen van Bokt is nog enig opgaand groen bewaard gebleven. Wel zijn in de afgelopen halve eeuw agrarische bedrijven of woonhuizen toegevoegd (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Een deel van het gebied is overbouwd door het trafostation (figuur 5). Evenals in de voorgaande legenda eenheid zijn ook hier nog relictten van de historische beplanting aanwezig.

Figuur 5. Achter de mais doemt het trafostation op (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Droge kampondginning met landgoedkenmerken (Kb1)

Op het landgoed Eckart lag een kampondginning, die duidelijk als onderdeel van dit landgoed herkenbaar was. Het rationele inrichtingsplan en de doorsnijding door rechte lanen gaf het akkerland een bijzonder aanzien. Van oudsher zal deze kampondginning, met zijn houtsingels, deel hebben uitgemaakt van de aangrenzende open akker. De onderverdeling in kampjes en inrichting met lanen zijn dus duidelijk secundair.

In de tweede helft van de 20e eeuw veranderde het aanzien van het akkerland ingrijpend. Niet alleen raakte de oude groenstructuur in verval, maar ook werd het akkerland stapsgewijs met nieuwbouw voor de instelling die op het huis gevestigd was, volgebouwd. Door de aanleg van de Amazonenlaan (tussen 1963 en 1973?) is bovendien de historische contour van deze droge kampondginning slechter beleefbaar geworden en doorsneden. Het pad dat de Amazonenlaan en Faunuslaan met elkaar verbindt, is de historische weg langs de noordzijde van het gebied.

Vochtige kampondginning (Kn1)

De nattere variant van de voorgaande twee typen kampondginningen is de vochtige kampondginning. Net als in de droge kampondginningen kwam kavelrandbeplanting voor rond de percelen, maar in plaats van bouwland was het voornaamste grondgebruik hier grasland. De vochtige kampondginningen lagen overwegend in de nattere delen van de vlakkere dekzandafzettingen. Voorbeelden van dit landschapstype vinden we verspreid over het hele plangebied. Oostelijk van Bokt lag tegen het beekdal een vochtige kampondginning, en ook ten noordoosten van Tongelre lagen vrij uitgebreide vochtige kampondginningen (figuur 6). Dit laatste gebied wordt doorsneden door de N270; verder

Figuur 6. De vochtige kampondginningen hebben de nodige veranderingen doorgemaakt. Hier zien we een voorbeeld ten noordoosten van Tongelre, met akkerland naast grasland, verdwenen perceelsrandbeplanting en doorsnijding door hoogspanningsmasten.

kennen beide gebieden nog in hoge mate een intacte verkaveling en veel relictten van historische kavelrandbeplanting. Verder zuidelijk vinden we nog slechts kleine deelgebiedjes met dit landschapstype, zoals tegen de bebouwde kom ten noorden van Urkhoven, ten noorden van Riel en ten noordwesten van Gijzenrooi. De gaafheid en herkenbaarheid daarvan is over het algemeen veel beperkter.

Rationele kamponginning met landgoedkenmerken (Kr1)

De voorgaande kamponginningen hadden gemeen dat ze allemaal een betrekkelijk onregelmatige structuur hadden, die in de eerste plaats gerelateerd moet zijn geweest aan de oneffenheden van de natuurlijke ondergrond. Naarmate de tijd vorderde ging men bij de inrichting van het landschap op een steeds rationele manier te werk. Een duidelijk voorbeeld daarvan is de ontginning van de *Kouwenhoeve* langs de Dommel: de ontginning bestond uit betrekkelijk grote percelen met slechts hier en daar een wat onregelmatiger patroon, allemaal van kavelrandbeplanting voorzien en ontsloten door een patroon van lanen. Langs de Dommel lag grasland, wat verder daar vandaan akkerland en centraal lag de bouwhoeve zelf. Aan de achterzijde van de ontginning, waar nu de Karpendonkse plas ligt, lagen de bijbehorende bossen, ook in een dergelijk grid aangelegd. De delen vormen samen een duidelijk herkenbare structuur.

Het kasteel waarbij de Kouwenhoeve hoorde lag aan de Dommel en werd in 1577 nog *het Borchsken* genoemd. Het verdween vóór 1832. Op het kadastraal minuutplan uit dat jaar staat de voormalige gracht nog aangegeven, die wat verder noordwestelijk lijkt te zijn gereconstrueerd.⁷ In zekere zin is de rationaliteit van de ontginning te danken aan landgoedachtige kenmerken.

Figuur 7. De omgeving van de Kouwenhoeve, zoals hier ten zuiden van de Orpheusbrug, is heringericht. De oude structuur van de beemden is plaatselijk nog te herkennen (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

⁷ Weijsschede e.a., 2006

Het landgoed heeft echter in de 20e eeuw veel te verduren gehad. Een groot deel verdween onder een rioolwaterzuiveringsinstallatie. Het resterende deel werd heringericht (figuur 7). Bovendien is een deel van de historische boerderijen in het verleden gesloopt. Alleen de hoeve Carpendonk, buiten het plangebied, zou nog bestaan.⁸

Beekdalen en broeken

Beekdal met strookvormige verkaveling (Bs1)

Verreweg het grootste deel van de beekdalen in het plangebied kent een strokenverkaveling, met opgaand groen op de kavelgrenzen haaks op de beek (figuur 8). Daarbij gaat het historisch gezien vermoedelijk vooral om de els en de es, soorten die in vochtige omstandigheden kunnen groeien en als hakhout werden gebruikt. Relicten ervan zijn op vele plekken nog in het terrein te vinden.

Figuur 8. In de Boktse Beemden is de oude structuur van de beekdalen, met zijn elzensingels, nog goed herkenbaar (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Veel van de beekdalen waren tot in de Late Middeleeuwen nog gemeenschappelijk boerenbezit. Hier haalde men het wintervoer voor het vee, het hooi, vandaan en werd bovendien hout geoogst voor huishoudelijk gebruik. In de Late Middeleeuwen vonden de delingen van de beekdalen plaats: publiek bezit werd privaat bezit. Boeren kregen eigen percelen toegewezen, en tegelijk werd het opgaand hout in de gebieden schaarser. Hout op de kavelranden werd speciaal om die reden gespaard en regelmatig gehakt, nu loofbossen waar hout gehaald kon en mocht worden steeds schaarser werden.

⁸ Weijschede e.a., 2006

Overall in deze landschappen vinden we nog relictten van beplanting en verkaveling. Door de wijze van beheer zijn veel kavelbegrenzings evenwel lastig nog herkenbaar; soms zijn ze alleen nog door hoogtemetingen zichtbaar te maken op een computerscherm. Waar beekdalen smaller waren, waren de stroken uiteraard korter en eerder als blokken te karakteriseren. Ten zuiden van de Opwettense Molen overheersten andere landschapstypen.

Elders valt de sterk toegenomen bebossing op. Ten oosten van De Luytelaer was al tussen 1843 en 1900 een groot bos in het beekdal aangeplant, vermoedelijk vanuit kasteel Soeterbeek. Daarmee vormt het ruimtelijk immers een aaneengesloten geheel.⁹ In de jaren ervoor was er rond het kasteel op de oostoever al een park aangelegd.¹⁰ Het bos in het beekdal werd na de Tweede Wereldoorlog in verschillende windrichtingen voortgezet. Het oude beekdalkarakter is daardoor goeddeels weg, maar zeker het oude bos van Soeterbeek heeft door zijn leeftijd inmiddels wel cultuurlandschappelijke waarde. Plaatselijk is in het bos nog wel een relict van de oude strokenverkaveling herkenbaar.

Nabij Koudenhoven is de rioolwaterzuiveringsinstallatie gedeeltelijk in het beekdal aangelegd. Bij de Opwettense Molen ligt een verhard terrein in de lengterichting in het beekdal.

Figuur 9. Op deze topografische kaart uit 1901 herkennen we zowel de opstrekende strookvormige verkaveling als, direct noordelijk daarvan, de raaiverkaveling (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, blad 691, 1901).

⁹ Kadastraal onderzoek zou dit verder kunnen onderbouwen

¹⁰ Op het terrein van het oude klooster Soeterbeek werd in 1835 een landhuis gebouwd in opdracht van Josephus Smits van Oyen (1786-1845), firmant van J.Th. Amits & Zonen, heer van Oijen en wethouder van Eindhoven. Het landgoed is met een korte onderbreking (1905-1937) eigendom geweest van zijn nazaten. De eigendomsgeschiedenis van Eckart en Soeterbeek is nauw met elkaar verweven.

Beekdal met opstreckende strookvormige verkaveling (Bs2)

Eén gebied met een strokenverkaveling hebben we tot een afzonderlijk landschapstype gerekend (figuur 9). De regelmaat en de omvang van de strookvormige kavels wijkt zo af van de fijnmazige verkaveling van de overige strookvormige verkaveling, dat we er een afzonderlijk etiket op hebben geplakt. Het grondgebruik (grasland) en de kavelrandbeplanting waren hier identiek aan de overige strookvormig verkavelde beekdal.

Het gaat om een deel van het gebied De Zeggen, tegen het Eindhovensch Kanaal. De verkaveling is hier deels nog zichtbaar, en plaatselijk zijn wallen aanwezig op die kavelgrenzen. Door natuurontwikkeling is echter bos verdwenen en in het lage deel van het landschapstype is de historische structuur goeddeels verdwenen.

Beekdal met raaiverkaveling (Bs3)

Eveneens een *Fremdkörper* in het gebied is een stukje beekdal in De Zeggen, waar vanouds een raaiverkaveling voorkwam: de kavelgrenzen waren gericht op een centraal punt buiten het gebied zelf (figuur 9). In dit geval lijkt de beekoever het oriëntatiepunt te zijn geweest. Dergelijke verkavelingen zijn zeldzaam: we kennen vooral voorbeelden uit het veenweidegebied, waar sommige veenkoepels zulke karakteristieke verkavelingen hadden, en van de Drentse heideontginningen. Verder week dit landschapstype niet af van dat van de voorgaande landschapstypen: ook hier was grasland het dominerend grondgebruik, ontbrak bebouwing en stonden er vermoedelijk elzen of essen op de kavelranden. In tegenstelling tot de voorgaande uitzondering is in dit deelgebied weinig van de oorspronkelijke structuur overgebleven. Enkele structuren in het terrein herinneren nog aan het historische patroon.

Beekdal met strookvormige verkaveling, met bos (Bs4)

Het dal van de Doode Gracht, nu ook wel Oude Gracht genoemd, is nog herkenbaar doordat bij de aanleg van de woonwijken in de laatste halve eeuw de graaf (een smalle, gegraven, rechte watergang) is verbreed tot een vijver. Dat maakt overigens ook dat niet het huidige uiterlijk van de vijver cultuurhistorisch waardevol is, maar wel het tracé en langgerekte karakter.

Een deel van het dal van de Doode Gracht kenmerkte zich in het verleden door opvallend veel opgaand bos langs de watergang, in het laagste deel van het dal. Het zal vermoedelijk broekbos, dus bijvoorbeeld els en wilg, zijn geweest. Mogelijk werd dit als hakhout gebruikt. Langs de watergang is nu nog opgaand bos te vinden, maar of er enige continuïteit tussen de 19e-eeuwse broekbossen en het nog bestaande bos bestaat, is onbekend.

Beekdal, onregelmatig verkaveld (Bo1)

Op een aantal plekken in het beekdal van Dommel en Kleine Dommel was de verkaveling onregelmatiger van aard. Kleine blokken met strookvormige onderverdelingen wisselden hier af met grotere onregelmatige percelen. De schaal van de percelen, allemaal van kavelrandbeplanting voorzien, was erg uiteenlopend.

Eén van de voorbeelden vinden we ten oosten van de wijk Dommelbeemd, waar nog een aanzienlijk aantal kavelgrenzen in het reliëf zichtbaar is en hier en daar nog beplanting bewaard is gebleven. De beemd is hier echter strak ingeklemd tussen de bebouwing en de Kleine Dommel zelf. Een tweede gebied ligt ten zuiden van de Opwettense Watermolen. Ook daar vinden we

nog de nodige kavelgrenzen en beplanting, onder meer in de vorm van meer dan 170 jaar oude bosjes. Het derde en laatste gebied van dit type vinden we ten oosten van Urkhoven. Hier heeft de natuurontwikkeling ter plaatse de oude landschapsstructuur volledig overschreven. Van de 'oorspronkelijke' terreinrichting is niet veel meer te herkennen. Alleen aan de randen, net buiten het natuurontwikkelingsgebied, zijn enkele kavelgrenzen en enig groen gespaard.

Beekdal, secundair verkaveld (Bo2)

In het uiterste noordoosten van het plangebied, ten oosten van Bokt, ligt in het beekdal een gebied dat een kleine 200 jaar geleden nog niet was verkaveld (figuur 10). De gemeente Son was destijds nog eigenaar van het perceel, en het moet in dit gebied één van de laatste 'gemeijnten' in het beekdal zijn geweest. In de late 19e eeuw werd een deel van dit terrein alsnog heel regelmatig verkaveld. In dit westelijke gedeelte werd nog kavelrandbeplanting aangebracht, waarvan we nog

Figuur 10. Een deel van het beekdal bij Bokt was omstreeks 1850 nog onverkaveld (bron: Topografisch-Militaire Kaart, veldminuut, omstreeks 1850).

relicten terugvinden. Het laatste deel volgde pas in het tweede kwart van de 20e eeuw, in veel grotere kavels en zonder opgaand groen. Behalve het feit dat in dit nieuwste deel enkele bosjes zijn aangeplant, is de structuur nog relatief intact bewaard gebleven.

Beekdal met landgoedkenmerken (Ba1)

Nabij kasteel Eckart hebben we een klein stukje gerekend tot een beekdal met landgoedkenmerken. Het betreft de natte graslanden ten noorden van het kasteel, waar behalve kavelrandbeplanting ook lanen doorheen liepen. De verkaveling was heel rationeel. Dit gebiedje is ten noorden van de Europaweg goed bewaard gebleven, maar is door zijn ligging enigszins geïsoleerd geraakt.

Flauwe beekdalflank, strookvormig verkaveld (Bf1)

De Loovelden liggen geomorfologisch gezien op een beekdalflank, overigens net als het landschap zuidelijk ervan richting de Collse Watermolen. Wat dit landschap echter afwijkend maakt, is dat sprake was van een vrij regelmatige strokenverkaveling, waarin afwisselend percelen bouwland en grasland voorkwamen. Het merendeel van de percelen was door groen van het naastgelegene afgescheiden. Het landschap heeft enigszins het karakter van een strookvormig verkaveld beekdal, maar de afwisseling van het grondgebruik (door de flankligging) maakt het toch afwijkend. De richting van de oorspronkelijke verkaveling is nog herkenbaar, maar door opschaling als gevolg van landbouwkundige modernisering is de historische structuur verder niet meer aanwezig.

Landschappelijke laagte, al dan niet met graaf (Bl1)

Naast beekdalen bestonden er ook laagtes die geomorfologisch niet als beekdal te typeren waren. Sommige van deze dalvormige laagten uitten zich überhaupt niet in het landschap, waardoor we daar in de definiëring van het landschapstype ook geen rekening mee hebben gehouden. Op andere plekken werd een graaf (een gegraven watergang) in de laagte gegraven, waardoor ze landschappelijk wel herkenbaar werden. Op drie plekken hebben we dergelijke laagtes, waarin soms andere structuren dan een graaf voor de herkenbaarheid zorgden, op de kaart onderscheiden.

Het eerste gebied ligt ten oosten van de sportvelden bij Bokt, waar de Sonse Waterloop op de Dommel uitmondde. Karakteristiek voor dit gebied waren de blok- of strookvormige kavels met randbeplanting, in dit geval maar aan één zijde van de watergang. De watergang lag daarmee dus direct tegen de flank van de aangrenzende akker. Grondgebruik in het dal was gevarieerd: naast bouw- en grasland lagen er ook kleine bosjes. Het hele dal van de Sonse Waterloop is door de bouw van de wijk Heesterakker verdwenen. De monding, waarover het nu gaat, is nog wel enigszins herkenbaar, al is de verkaveling gewijzigd.

Het tweede landschap van dit type vinden we ten noorden van Urkhoven, waar een zijdal aansloot op een relatief breed dal van de Kleine Dommel. De verkaveling van het areaal grasland was betrekkelijk onregelmatig; van de kavelbeplanting is aardig wat blijven staan. Ook de overige structuur is nog wel herkenbaar. Alleen het grondgebruik is veel intensiever geworden.

Het derde landschapje, tenslotte, vinden we in een hoekje van de smalle corridor in het plangebied langs de wijk Putten. Het dalletje kwam hier uit noordwestelijke richting, en sloot tussen twee dekzandruggen door op een andere laagte in het zuiden aan. Het gebiedje is met bos beplant en niet meer als zodanig herkenbaar.

Oude heideontginningen

Kleinschalige heideontginning met opgaand bos (Ob1)

In de Nieuwe tijd werden in etappes al stukken van de gemeenschappelijke woeste gronden, de gemeijnt, ter ontginning uitgegeven. Vaak lagen deze in betrekkelijk vlakke gebieden, die in de Middeleeuwen nog niet aantrekkelijk waren voor ontginning. Kenmerkend voor dergelijke oude heideontginningen zijn de kleinschaligheid en de betrekkelijke onregelmatigheid van de verkaveling, zeker in vergelijking met jongere heideontginningen. Soms koos men ervoor om bos aan te planten. Dat kan deels zijn geweest om de grond vruchtbaarder te maken, maar ook om bijvoorbeeld stuifzand vast leggen. Ten westen van Bokt vinden we een dergelijk gebied, aansluitend op het oudere cultuurland, waar afwisselend bouwland, weiland en bos voorkwamen (figuur 11). De kaarsrechte grenzen aan de westzijde wijzen erop, dat hier over de heide de grens tussen twee gemeijnten liep waaroverheen men niet kon ontginnen. Op het veld stond mogelijk voor de uitgifte al een windmolen, die in de nieuwe ontginning werd opgenomen.

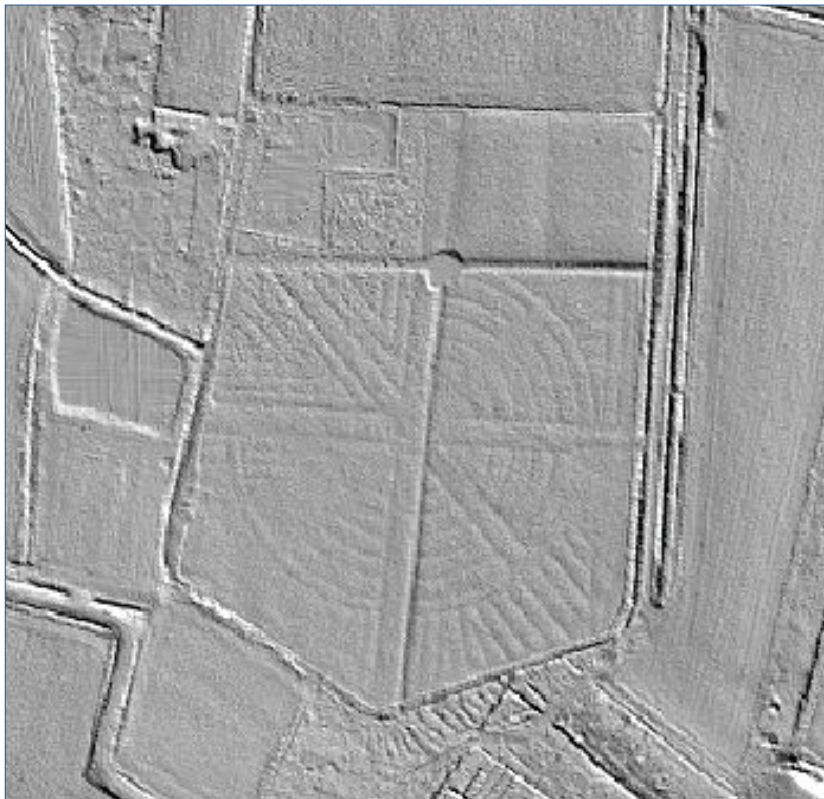

Figuur 11. In de kleinschalige heideontginning ten westen van Bokt is nog enig opgaand groen terug te vinden (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Het karakter van het gebied is sterk veranderd, ondanks dat het nog steeds voor een belangrijk deel landelijk gebied is. De aanleg van de John F. Kennedylaan en de uitbreiding van de bebouwing tot hier is natuurlijk al een ingreep, maar ook het verdwijnen van grote delen van het bos in de tweede helft van de 20e eeuw en het verschijnen van boomteeltactiviteiten heeft zijn invloed gehad. De kleinschaligheid is door de grotere openheid voor een belangrijk deel verdwenen. Wel zijn de wegen met hun beplanting grotendeels intact gebleven.

Kleinschalige heideontginning met opgaand groen (Oh1)

Kampontginningen en kleinschalige heideontginningen lijken veel op elkaar. Het belangrijkste verschil zit 'm erin dat heideontginningen duidelijk ten koste van een stukje heide, dus aan de rand van het toenmalige cultuurland, zijn aangelegd. Het aantal daadwerkelijk aan te wijzen kleinschalige heideontginningen is dus erg gering. Het enige voorbeeld van dit type, met kavelrandbeplanting maar zonder (grote arealen) opgaand bos, vinden we aan de rand van het oude cultuurland van Gijzenrooi. Nog altijd wijkt de onregelmatige structuur af van de aangrenzende, grootschaliger jonge heideontginningen en de ronde vormen van de natte kampontginning. Interessant is dat zich binnen dit gebied een rabattenbos in stervorm bevindt (figuur 12), dat we ook in de landschapselementenlaag van het reliëf hebben opgenomen.¹¹

Figuur 12. Het bijzondere stervormige bos met rabatten, nu als weiland in gebruik, wordt zichtbaar op het AHN2 met een functie waarbij schaduwen worden aangebracht.

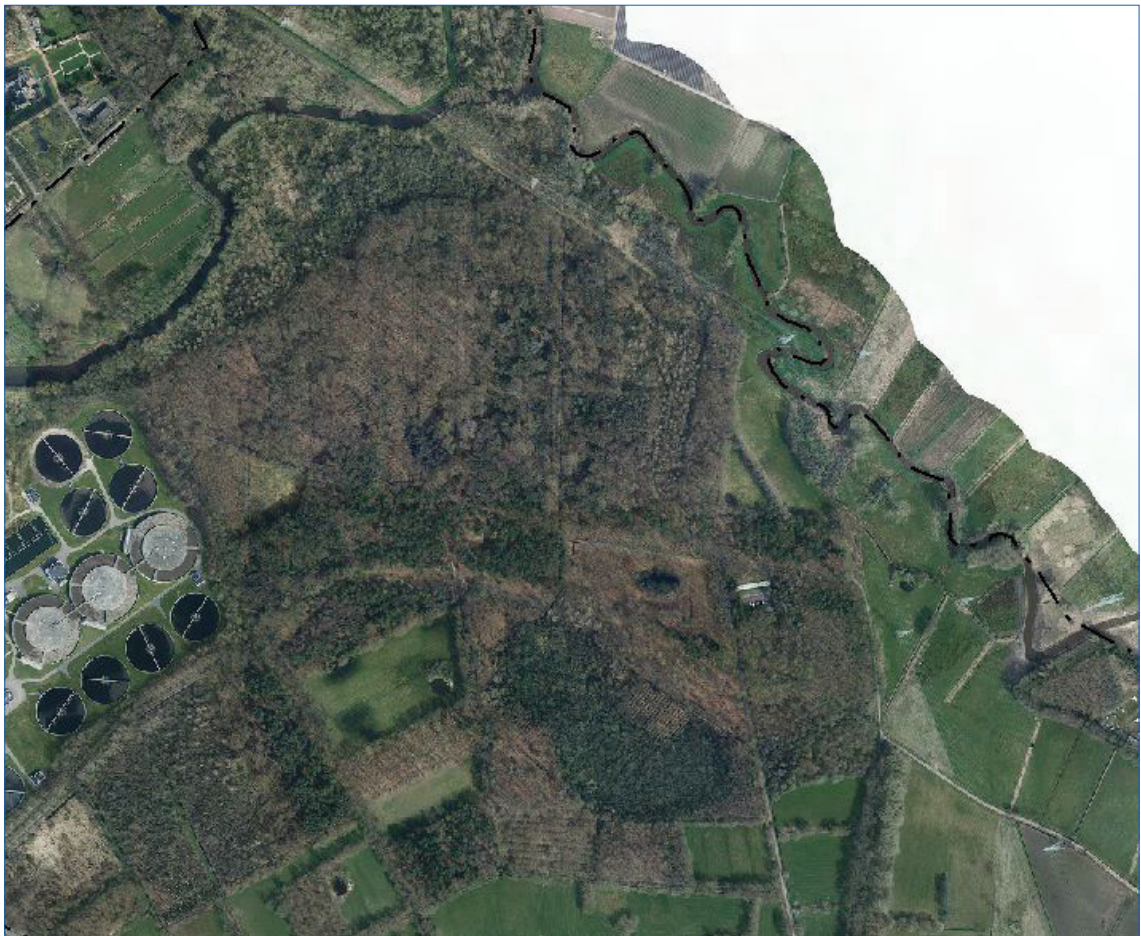
Oude bossen*Vroege heidebebossing (Ub1)*

In de 18e eeuw startte men met experimenten om naalddhout aan te planten. Daarmee wilde men enerzijds stuifzand vastleggen en anderzijds de bodem beter bruikbaar maken voor de landbouw. Geleidelijk ontwikkelde zich daarnaast ook de naalddhoutteelt voor de mijnbouw. Uiteindelijk leidde dat in de 19e en vroege 20e eeuw tot grote arealen naaldbos. De bossen in deze categorie zijn daarvan de oudste voorbeelden. Dergelijke bossen lagen ter plaatse van de grotere zwaairom van het Eindhovensch Kanaal (nu verdwenen), ten noorden van Riel (nog bestaand, waarvan een klein deel in het plangebied) en – en daar gaat het om het meest prominente oude bos – de Bogten nabij Eckart (figuur 13).

¹¹ Rabattenbossen met een bijzonder ontwerp vinden we in Nederland vaker, zo blijkt uit een analyse van het AHN2. Er zijn geen aanwijzingen dat het om een tuin of park gaat; de oudst beschikbare kaarten geven dit terrein als 'bos' weer.

Deze veldnaam wijst in letterlijke zin naar een kromming in het landschap, hetgeen verklaarbaar is door de grote bocht die Dommel en Kleine Dommel hier samen vormen. Of hier sprake is van driesen – extensief gebruikte bouwlanden – is onduidelijk.¹²

De Bogten bestond ook al in het wat verdere verleden grotendeels uit loofbos, en was in de vroege 19e eeuw nog in gebruik als hakhout. Waar het later onderdeel zou worden van het landgoed Eckart van de familie Smits van Oijen, was het in de vroege 19e eeuw nog eigendom van vele individuele grondbezitters. Toen hakhout niet langer nodig was, zal het bos zijn omgevormd naar een opgaand beuken-eikenbos binnen het kader van het landgoed.

Figuur 13. Recente luchtfoto van De Bogten en De Lage Heide (bron: luchtfoto © gemeente Eindhoven).

Vroege heidebebossing met landgoedkenmerken (Ub2)

Ook bij 't Hof lag een oud bos, dat in tegenstelling tot de hiervoor behandelde bossen een uitgesproken landgoedkarakter had. Het bos werd doorsneden door een grote laan en tussen de bospercelen lagen ook percelen akker- en grasland. Het bos heeft inmiddels ten dele plaats moeten maken voor bouw van het Lorentz-Casimir Lyceum (1959-1961) en ook de grote laan bestaat niet meer. Het historisch karakter van het bos is evenwel nog herkenbaar, onder meer

¹² Vangheluwe & Spek, 2008: 13

door de inrichting van de aangrenzende buitenplaats. Op de overgang naar een kampongtingning verrees in 1980 een klein woonwagenkamp, hetgeen de fragmentatie van het gebied verder versterkt heeft.¹³

Een tweede oud bos van dit type is te vinden in de noordoostelijke hoek van knooppunt Leenderheide. Aan de vorm van dit bosperceel is te zien dat het om een oude 'taartpunt' van de heide gaat. Op basis van een vergelijking met het kadastraal minuutplan kunnen we vaststellen dat deze bebossing in het tweede kwart van de 19e eeuw moet hebben plaatsgevonden. Toen is er ook enige bebouwing bij verschenen, mogelijk een beheerderswoning of jachthuis.

Ook rond de Eikenburg vinden we dergelijke oude bossen (figuur 14). Omstreeks 1900 ging het afwisselend om loof- en naaldbospercelen, maar loofbos overheerste in het geheel. Het vormde samen een brede rand rondom de kern van de Heihoef, de toenmalige naam van de buitenplaats van Van der Beken Pasteel. De structuur van dit bos was betrekkelijk onregelmatig van aard; kris-kras lijken er wegen doorheen te hebben gelopen. Door de sterk veranderde omgeving ontkwam ook dit terrein niet aan transities. Door bebouwing en aanleg van infrastructuur verdween het bos wat verder van de buitenplaatskern vandaan; daar staat tegenover dat een deel van de percelen in de kern nu ook werd bebost. Het bos kwam als het ware als een strakkere band om de buitenplaats te zitten.

Figuur 14. Een laan van naalddhout in de bossen van Eikenburg (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Complex van hakhoutbosjes (Uh1)

Het meeste bos in het plangebied in de vroege 19e eeuw bestond uit vroege heidebebossingen of uit bosjes die deel uitmaakten van een ander landschapstype, zoals een beekdal (zie bijvoorbeeld onder code Bs4). Op de oostflank van de open akker van Woensel kwam echter een complex van

¹³ Jan Spoorenberg: Uit het Beukenblad (manuscript, aangeleverd door de gemeente Eindhoven).

bosjes voor dat we als afzonderlijk landschapstype beschouwen. De bosjes moeten benut zijn om hakhout uit te winnen. Vermoedelijk is het eikenhakhout geweest.

Landgoederen en buitenplaatsen

De contouren van buitenplaatsen op de kaart zijn getrokken op basis van historisch-landschappelijke kenmerken (situering van huis en tuin, positionering van lanen), niet op basis van bezitsverhoudingen. Het cultuurland rond de buitenplaats heeft al dan niet een typering met de toevoeging 'met landgoedkenmerken' gekregen. We zien dat onder meer bij 't Hof in Tongelre: een buitenplaats, ingeklemd tussen een vroege heidebebossing met landgoedkenmerken en een kamponginning met landgoedkenmerken.

Buitenplaats (Lb1)

Als oude buitenplaats(kern)en binnen het plangebied hebben we Het Ven in Tongelre (figuur 15) en Eckart opgenomen. Het Ven wordt al in 1381 genoemd, toen het cijnsplichtig was aan de heer van Helmond.¹⁴ Het zou al in 1375 in handen van notabelen geweest zijn.¹⁵ Een goed met de naam Ten Hove, waarvan de geschiedenis bekend is voor de periode tussen 1362 en 1617, lag in de buurt van de kerk. Mogelijk was een huis aan de Veemarkt in Tongelre de opvolger van het middeleeuwse huis.¹⁶

Figuur 15. De Philipshoeve op de oude buitenplaats, geflankeerd door een weg met oude laanbomen (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

¹⁴ Meulendijks, 2007

¹⁵ www.wasven.nl

¹⁶ Jan Spoorenberg: Huizen 't Hof (manuscript, aangeleverd door de gemeente Eindhoven).

Tot in de 17e eeuw werd de naam Het Ven voor het huidige 't Hof gebruikt. In 1697 verschijnt de naam *het Hoffken* voor het eerst in de bronnen.¹⁷ Mogelijk de familie De Voogt was in de 18e eeuw verantwoordelijk voor de aanleg van een buitenplaats rond 't Hof, maar de aanzet van de aanleg kan ook ouder zijn.¹⁸

In 1872 werd het oude huis afgebroken en vervangen door een huis dat in 1930 samen met de bouwhoeve werd gesloopt.¹⁹ Na de bouw van het nieuwe huis in 1872 werd ook een park aangelegd, inclusief een nieuwe laan van het kasteel naar de Koudenhovenseweg. Hiervan zijn delen nog herkenbaar.²⁰

Bewaard zijn wel de Philipsboerderij uit 1941, een indrukwekkende beukenlaan en delen van het aangrenzende landgoedbos. Aan de beukenlaan werd bovendien in 1891 een rooms-katholieke begraafplaats ter vervanging van het oude kerkhof rond de middeleeuwse kerk aangelegd, die ook van cultuurhistorische waarde mag worden geacht. Voor het gebied rondom de buitenplaats zijn meerdere stedenbouwkundige plannen gemaakt, waarvan slechts een deel is uitgevoerd.²¹

Eckart was een omgrachte hoeve, die in 1695 door jhr. Carel van Vlierden werd omgebouwd tot landhuis. In 1793 werd tegenover het huis, dat wel kasteel wordt genoemd, een bouwhoeve geplaatst. Architect Eduard Cuypers was verantwoordelijk voor een ingrijpende verbouwing in de vroege 20e eeuw, waarbij tuinarchitect Dirk Frederik Tersteeg zorg droeg voor het nieuwe ontwerp van de tuin rondom het huis. Tersteeg, die veel met Cuypers samenwerkte, was de eerste tuinarchitect die in Nederland tuinen aanlegde volgens de 'architectonische stijl', waarbij huis en tuin in allerlei opzichten met elkaar verbonden werden. Kenmerkend zijn onder meer assenstelsels en bouwkundige elementen zoals keermuren, aspecten die we ook in de tuin van Eckart terugvinden.²²

De familie Smits kon daarna nog enkele decennia van zijn buitengoed genieten, tot in 1937 het landgoed aan de Broeders van Liefde verkocht werd. Zij waren ook de eigenaren van Eikenburg, ook ooit eigendom van Smits. In het instituut Sint-Jozefdal werden mannelijke patiënten met een verstandelijke beperking verpleegd. In 1980 vertrokken de broeders, die inmiddels de instelling fors hadden uitgebreid met nieuwbouw op de aangrenzende akkers. Sindsdien is de instelling een aantal maal van naam veranderd. De landgoedkern is goed behouden gebleven; de omgeving is op veel aspecten ingrijpend veranderd.

Ontginningslandgoed (Lb2)

De Heihoef hebben we onder een andere categorie geplaatst, omdat hier duidelijk sprake is van een landgoed dat niet lang voor de vroege 19e eeuw op de heide bij Stratum moet zijn gesticht en dus een veel kortere geschiedenis heeft. Deze locatie kent echter wel een veel langere geschiedenis als ontginningshoeve. Al vóór 1567 moet de *Heijhoeff* uit woeste gronden ontgonnen zijn. De boerderij werd gesticht op heidevelden die ter ontginning waren uitgegeven door de

¹⁷ Jan Spoorenberg: Huizen 't Hof (manuscript, aangeleverd door de gemeente Eindhoven).

¹⁸ Meulendijks, 2007

¹⁹ www.wasven.nl

²⁰ Jan Spoorenberg: Uit het Beukenblad (manuscript, aangeleverd door de gemeente Eindhoven).

²¹ Jan Spoorenberg: Uit het Beukenblad (manuscript, aangeleverd door de gemeente Eindhoven).

²² Debie, 2010: 7

hertog van Brabant in ruil voor de betaling van een som ineens en een jaarlijkse cijns daarna. Cijnsbetalers namens stukken land op de Heihoef vinden we al in het hertogelijk cijnsregister uit 1381.²³ Gaandeweg groeide de Heihoef uit tot één van de grootste agrarische bedrijven van Stratum, met vermogende personen als eigenaar.²⁴

De meest bekende bewoner was M. Alexander ²⁵ J. van der Beken Pasteel (1789-1864) ²⁶ uit Leuven, die huwde met een telg uit het Eindhovense geslacht Smits.²⁷ Hij was in 1823 door aankoop heer van Aalst geworden. Het landgoed was en bleef altijd eigendom van zijn vrouw.²⁸ Haar vader had het in 1805/1806 van Willem Gielissen gekocht. Johan Theodore Smits was de eerste die het goed geleidelijk tot een buitenplaats omvormde.²⁹ Inmiddels was de ooit geïsoleerd gelegen Heihoef met de dorpskern van Stratum verbonden door de aanleg van de Roostenlaan in de 18e eeuw. In 1818 volgde de Aalsterweg. De nieuwe industriële en bestuurlijke elite van Eindhoven liet van zich horen op de grondmarkt. Van der Beken Pasteel was onder meer actief in het ontginnen van heidegronden tot cultuurland in de omgeving en het stichten van boerderijen, waaronder Bijbeek en vermoedelijk Achterbeek, gebouwd met zelf in veldovens gebakken bakstenen.³⁰

Op het kadastraal minuutplan herkennen we nog de rationele lanenstructuur rond het huis, met het huis dat door een rechthoekige gracht werd omgeven. Het huis werd kort voor 1832 in opdracht van Maria Allegonda Smits, de vrouw van Van der Beken Pasteel, gebouwd.³¹ Tegenover het huis lag de bouwhoeve, die destijds ook nieuw was. Daarnaast moeten er in de jaren erna nog twee huizen gebouwd zijn, en herhaaldelijk bleven er bouwactiviteiten op het terrein plaatsvinden.³² Tussen de lanen lagen rond het huis de percelen bouwland waar de pachter zijn gewassen verbouwde. Na de dood van het echtpaar Van der Beken Pasteel liet hun neef J.Th. Smits het geheel in 1880 verkopen aan de Stratumse bierbrouwer Felix Theodorus Keunen (1834-1908). Hij verkocht in 1881 een deel aan een groep paters redemptoristen. Uiteindelijk zouden beide delen op 19 december 1894 overgaan naar de Broeders van Liefde uit Gent.³³

Zoals hiervoor al vermeld is een deel van dit bouwland inmiddels bebost geraakt. Ook is de functie sterk gewijzigd. De religieuzen die er vanaf 1881 verbleven hebben een sterk stempel op het karakter van het landgoed gedrukt (figuur 16).

²³ Spoorenberg, 2007: 23

²⁴ Spoorenberg, 2007: 24-25

²⁵ Hij gebruikte zijn middelste naam als roepnaam

²⁶ Van der Beken Pasteel en zijn vrouw werden respectievelijk in 1864 en 1879 begraven op de rooms-katholieke begraafplaats van Stratum. Bij de ruiming van het kerkhof werden hun graven ongemoeid gelaten, en later zelfs geschonden. Tussen 2005 en 2007 zorgde de opgraving en berging van hun stoffelijke resten voor discussie in de archeologische wereld én daarbuiten (Eindhovens Dagblad, 26 mei 2007).

²⁷ Verschillende buitenplaatsen in het plangebied zijn door familiebanden binnen de familie Smits nauw met elkaar verweven. Johannes Theodorus Smits (1754-1827) en Veronica Cornelia Janssen (1754-1832) kunnen als stamouders van de families Van der Beken Pasteel (Heihoef/Eikenburg), Smits van Oyen (Soeterbeek, later ook Eckart) en Smits van Eckart (Eckart) worden beschouwd.

²⁸ Eindhovens Dagblad, 26 mei 2007; voor meer informatie: zie inhoudelijke informatie van Archeologie Eindhoven-Helmond

²⁹ Spoorenberg, 2007: 26

³⁰ Spoorenberg, 2007: 32

³¹ Spoorenberg, 2007: 32

³² Spoorenberg, 2007: 33

³³ Spoorenberg, 2007: 35

Figuur 16. De kapel van het pensionaat op Eikenburg, beschermd als rijksmonument (foto: Mark Bergsma, via Wikimedia Commons).

Parkbos, aanvankelijk met cultuurland (Lp1)

Een enigszins merkwaardig parkbos lag ten oosten van de Heihoef. Op het kadastraal minuutplan zien we hier nog slechts *De Gemeente Heide* staan, met enkele lange wegen erdoorheen. In de jaren erna moet het landschap hier grootschalig op de schop genomen zijn. Van der Beken Pasteel komt primair in aanmerking als initiatief hiervan, maar te staven met bronnen is dit vooralsnog niet.

Op de serie topografische kaarten uit de periode 1836-1843 zien we een terrein, omgeven door een laan en een smalle bosstrook, waarbinnen een grillig gevormd bos met rabatten een even grillig areaal bouwland omgaf (figuur 17). Het bouwland wordt door lanen en kronkelende lijnen doorsneden. Deze kronkelende lijnen konden we met behulp van het AHN2 en een veldinspectie als wallen met daarlangs lopende greppels identificeren (figuur 18). Ook lijken er waterpartijen in het terrein te hebben gelegen. Er stond verder één huisje. Het geheel liep in noordelijke richting buiten het plangebied door. Een verklaring voor de geconstateerde structuur hebben we tijdens dit onderzoek niet gevonden. Verdiepend vervolgonderzoek zou hier nader antwoord op kunnen geven.

Op de topografische kaart uit 1901 zien we die grillige structuur nog maar ten dele terug. Het cultuurland lijkt zich nu te beperken tot de omgeving van het huis, het overige deel was bebost. In zeker een deel moeten ook rabatten zijn aangelegd; smalle kronkelende beekjes doorsnijden de rabatten tussen de dijkjes die hiervoor genoemd worden. De paar andere open ruimtes bestonden uit heide. Door het naald-bos liepen grillige loofbosstroken ter plaatse van de mogelijke vroegere waterlopen.

In het huidige landschap zien we de ligging van de lanen, de grillige bosstroken op de dijkes en de kronkelende waterloopjes door de rabattenstructuur nog terug, vooral in het zuidwestelijke deel. Het terrein wordt voor een belangrijk deel echter ingenomen door de beide begraafplaatsen die daar in de vroege jaren 60 van de 20e eeuw zijn aangelegd.³⁴ In het zuidoostelijke deel resteert nog een klein stukje open heide.

Figuur 17. De landschappelijke structuur van – naast elkaar, van links naar rechts – de Heihoef (Eikenburg), het hier bedoelde parkbos en de oude heidebebossing in de periode 1836-1843. In de jaren ervoor moet de inrichting van het bos, afgewisseld door bouwland en met veel bochtige structuren, tot stand zijn gekomen.

³⁴ Het oudste aangetroffen graf op de Roostenhof is van Wim v.d. Wildenberg, die op 22 december 1960 overleed

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied

'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

Figuur 18. Alhoewel een groot deel van het vroegere parkbos nu wordt ingenomen door de beide begraafplaatsen, herkennen we zuidwestelijk daarvan nog een bos met rabatten en bochtige wallen met greppels. Het feit dat de wallen het rabattenbos lijken te compartimenteren, doet vermoeden dat ze uit de aanlegperiode van het bos (omstreeks 1830) dateren.

Jonge heide- en broekontginningen

Actieve heidebebossing (Hb1) en spontane heidebebossing (Hb2)

Afhankelijk van de hydrologische toestand bestonden de woeste gronden uit droge heide (al dan niet met stuifzand, en gedomineerd door Struikheide) of natte heide (gedomineerd door Dopheide). Deze heideterreinen droegen lokaal gemotiveerde namen, vaak een karakteristiek ten opzichte van andere bekende heideterreinen dragend. De Groote Heide was relatief groot ten opzichte van andere heidevelden in de omgeving, de Lage Heide lag relatief laag in het landschap, etc. Van een centraal gestuurde naamgeving was in de periode waarin deze namen tot stand kwamen nog geen sprake.

Grote arealen droge heide werden na 1850 bebost met naaldbos, vaak in een regelmatig patroon. Bosvakken werden van paden gescheiden door wallen, waarop hakhout kon staan (figuur 19). Vooral in later tijden, met name de crisisjaren in de jaren 30 van de 20e eeuw, was de staat hiervoor verantwoordelijk. De bebossing van heide beperkte zich echter niet tot deze periode. Nadat een vervanging voor het systeem van plaggenbemesting was gevonden in de vorm van guano en later kunstmest ontstond de mogelijkheid de heidevelden voor andere doeleinden te gebruiken. Daar kwam bij dat naaldbos voor gebruik in de mijnen hard nodig was.

Figuur 19. De Groote Heide bestaat nu grotendeels uit loofbos; langs de paden herkennen we nog de wallen met voormalig, nu meerstammig, hakhout (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Niet elk bos werd echter actief aangeplant. Met name op de Groote Heide, maar ook wel op het Wasven, was sprake van een spontane ontwikkeling van bos door uitblijven van beheer (begrazing) van de heide. Geleidelijk ontwikkelde zich daaruit een bos. Toch zijn er wel aanwijzingen dat men in sommige van die bossen actief maatregelen heeft genomen om te bebossen, zoals het aanleggen van een aarden wal langs een recht pad nabij het Kanunnikesven.

Nattere heidevelden konden met loofbos worden bebost, en hier en daar kwam ook spontaan bos op door een gebrek aan beheer. Een combinatie van beide oorzaken vinden we op de Lage Heide nabij kasteel Eckart, waar een patroon van lanen en bosvakken verraadt dat er actief bebost werd, maar waar we op de diverse generaties topografische kaarten op de resterende heide ook plukjes spontaan opgeschoten groen zien. Een ven werd hierbij drooggelegd. Naar verluid zou hier nog lang zijn doorgegaan met actieve bebossing en zouden omstreeks 1970 hier nog populieren voor verdere drooglegging zijn aangeplant.³⁵ Onduidelijk is of hier sprake is van de aanleg vanuit een landgoed (Eckart) of door derden. Van landgoedkenmerken is, behoudens de lanen, nauwelijks sprake.

Het zwaartepunt van de drogere bossen ligt in het zuiden van ons plangebied. De Groote Heide werd in 1929 nog vooral door verspreide bosjes gekenmerkt, die spontaan op de heide waren opgeschoten. Hier en daar lagen laagtes, en plaatselijk kwam ook duinreliëf voor. In tegenstelling tot de omgeving (westen, noorden) was hier nog niet aan planmatige bebossing gedaan. Nog in de jaren 70 van de 20e eeuw zien we hier uitgebreide halfopen heidevelden op de topografische kaart. Een deel van het reliëf is tot op de dag van vandaag heide, en ook de A67 lijkt goeddeels over toen nog open heide aangelegd te zijn.

Het uitgestrekte naaldbos kenmerkt zich door een kronkelende padenstructuur (een teken van spontane bebossing – een rationele bospadenstructuur ontbreekt), kleine open ruimtes en een ven in het lage noordelijk deel. De overgang van bos naar agrarisch cultuurland in het oosten is scherp; hier tekent zich een oude grens af. In het westen is de grens ook herkenbaar in de overgang naar het veel oudere gemengde bos. Vanuit de stad gezien is sprake van een aantal bredere en smallere taartpunten die door deling met een scherp mes zijn ontstaan.

Het laatste heidebosje tenslotte lag ten westen van het Knooppunt Leenderheide en is nu door de bouw van een manege en de aanleg van de A67 goeddeels onherkenbaar.

Broekbebossing (Hb2)

Hierboven hebben we bossen van de droge en natte heide behandeld. Er ligt echter ook een aantal grotere jonge bossen in het beekdal van de Dommel. Niet alle bossen hebben we als een afzonderlijk landschapstype behandeld. Dat geldt alleen als ze ontstaan op voorheen nog onontgonnen/onverdeelde grond.

Ten oosten van de kern van Tongelre lag een tweede jong bos, nu echter kleinschaliger en wat later aangelegd. Het gaat hier voornamelijk om loofbos en voor een klein deel naaldbos in het dal van de Kleine Dommel, bij Coll. Het bos is onder de naam Varkensput grotendeels nog aanwezig, maar wordt nu doorsneden door de spoorlijn (figuur 20). Het bestaat uit doorgesloten elzenhakhout met es, vogelkers en eik. Kenmerkend voor dit gebied zijn oude, grotendeels dichtgegroeide veenputten. Daardoor zijn ze op het AHN2 vermoedelijk niet te herkennen.

Een derde wat groter loofbosje lag nabij Gijzenrooi, en is voor een belangrijk deel bewaard gebleven. Weliswaar komt er meer opgaand groen in de omgeving voor, maar dat is – voor zover historisch of historisch passend – in de laag met opgaand groen opgenomen.

³⁵ Informatie IVN.nl

Figuur 20. De Varkensput (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Droge landbouwontginning (HI1)

De meest geschikte gronden werden niet met bos beplant, maar tot landbouwgrond ontgonnen. Daarbij gaat het vooral om de middencategorie: niet te nat en niet te droog. De drogere delen van deze geschikte gronden kregen een functie als akkerland. Opvallend is dat binnen het plangebied dergelijke gronden eigenlijk nauwelijks voorkwamen. Alleen hier en daar aan de randen vinden we hier nog voorbeelden van. De rand van een grote heideontginning lag bij Woensel-Noord, maar door de bouw van die wijk en de aanleg van de John F. Kennedylaan is de ontginning bijna helemaal verdwenen. Alleen een perceel met bomen voor de boomteelt resteert nog van deze ontginning. Ook ten zuiden van Urkhoven vinden we nog een fragment terug, dat zich nu evenwel niet meer onderscheidt van de aangrenzende vochtige variant).

Vochtige landbouwontginning (HI2)

De vochtige variant van de jonge landbouwontginningen komt wat meer voor dan de droge variant. Herkenbare voorbeelden vinden we ten zuiden van de Lage Heide, aan de randen van de Varkensput (ten dele onder het trafostation), ten zuiden van Urkhoven en tussen het oude cultuurland van Gijzenrooi en de heideontginning van de Groote Heide (figuur 21). Opvallend is de mengvorm tussen oude en nieuwe inrichtingsmethoden: soms werd nog gebruik gemaakt van elzensingels langs de perceelsranden, zoals ten westen van Gijzenrooi, maar soms ook volstonden sloten. Direct ten zuiden van de wijk Putten zien we daarvan een herkenbaar voorbeeld. Grasland overheerste, en overheerst nog steeds, en hier en daar kwamen bosjes voor in de grotere vochtige landbouwontginningen. De landerijen werden vanuit bestaande boerenbedrijven geëxploiteerd, en van vestiging van nieuwe bedrijven was dus geen sprake.

Figuur 21. Een vochtige landbouwontginning ten westen van Gijzenrooi (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Infrastructuur op voormalige heide (Hi1)

Het merendeel van de infrastructuur is niet afzonderlijk als landschapstype op de kaart opgenomen. Een uitzondering hebben we gemaakt voor de locaties waar de infrastructuur feitelijk 'de eerste ontginning uit heide' vormden. Dat is voornamelijk het geval aan weerszijden van Knooppunt Leenderheide. Hier is de autosnelweg A67 tussen 1957 en 1963 direct op de heide aangelegd en nadien (1968, 2004, 2006-2010) werd deze nog verbreed en aangepast. Ook een deel van het Eindhovensch Kanaal is over de heide aangelegd, overigens wel al tussen 1843 en 1846, dus net ná ons referentiemoment.

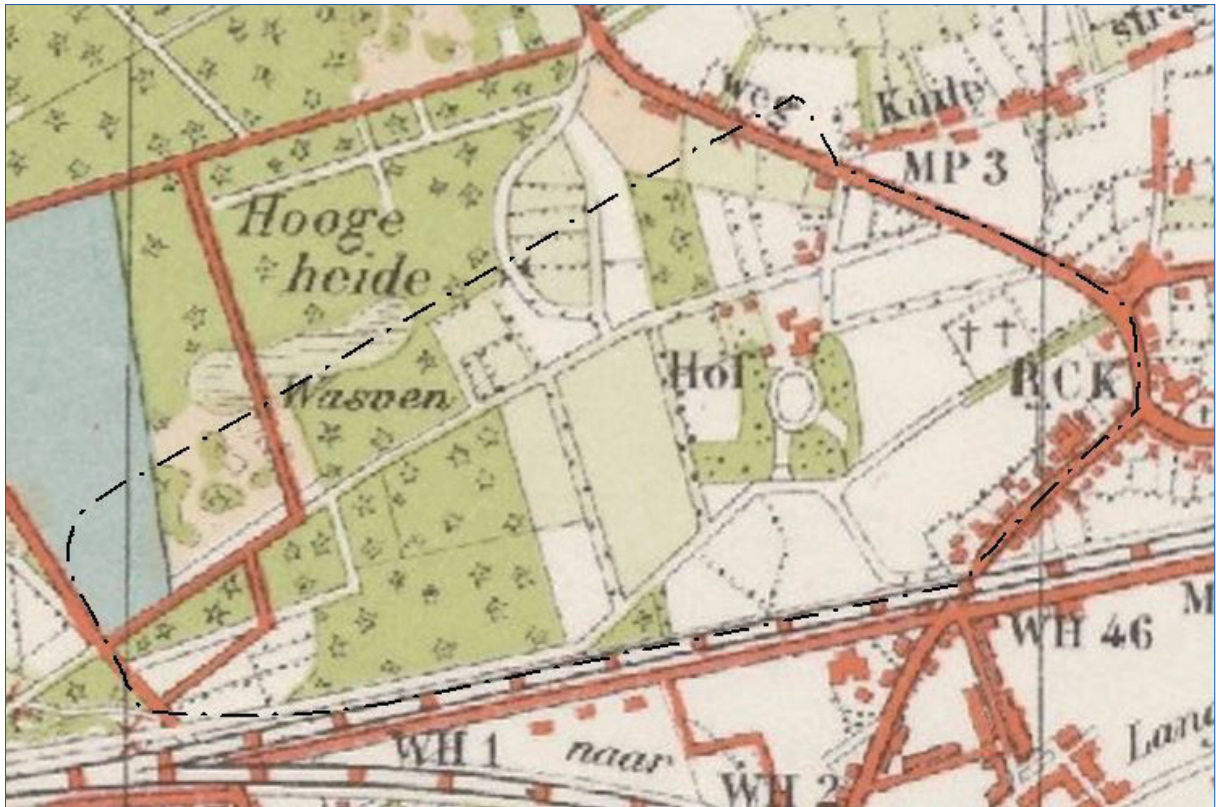
Voormalig heiderestant, diverse functies (Hv1)

Een klein deel van het Wasven hebben we onder deze categorie gevoegd. Nog een deel van dit terrein was zelfs nog in 1953 onontgonnen. Dat wil evenwel niet zeggen dat hier helemaal niets gebeurde, hetgeen ook blijkt uit de naam van dit type. Een deel van het plangebied werd in 1910 vergraven ten behoeve van zandwinning. Hierdoor ontstond de (zwem)plas IJzeren Man (figuur 22). In 1917 werd het een natuurzwembad, en later verhuisde het gemeentelijk zwembad van Eindhoven hierheen. Vóór 1953 werd het zuidelijk deel, binnen het plangebied, bij aanleg van de N270 / Eisenhowerlaan gedempt, werd de plas aan de westzijde versmald en verrees aan de Celebeslaan op de gedempte zuidelijke punt het gemeentelijk slachthuis. Het slachthuis verdween in het midden van de jaren 80 van de 20e eeuw, ten gunste van een nieuw slachthuis op bedrijventerrein Ekkersrijt. Omliggende bebouwing staat er nog.

Historische kaarten: blindelings vertrouwen?

Doorgaans hebben we de neiging blindelings op kaartmateriaal te vertrouwen, zeker als dat afkomstig is van een zo gerenommeerde organisatie als de Topografische Dienst. Zeker bij kaartmateriaal van vóór 1963 moeten we echter goed oppassen. Kaarten laten niet zelden een (veel) oudere situatie zien dan het jaar van uitgave doet vermoeden.

We kunnen dit goed toelichten aan de hand van de omgeving van de IJzeren Man. Nog op de kaart uit 1928 staat de IJzeren Man, die in 1910 werd gegraven, niet afgebeeld. Op zijn beurt staat het landhuis op het Hof, dat in 1930 werd afgebroken, nog op de kaart uit 1943 weergegeven. Na de Tweede Wereldoorlog neemt de betrouwbaarheid snel toe. Het Lorentz-Casimir Lyceum uit 1959-1961 staat al op de Topografische Kaart uit 1963.

Figuur 22. Het Hof in 'andere tijden'. We herkennen nog het landhuis te midden van lanen en landerijen, en geheel in het westen van het plangebied (onderbroken lijn) de IJzeren Man die later verkleind werd (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, blad 670, uitgave 1943).

Niet-ontgonnen terreinen

Heide (Nh1)

Alhoewel de basis ervoor al tussen beide wereldoorlogen was gelegd, groeide na de Tweede Wereldoorlog het besef dat woeste gronden niet alleen nuttig voor de mens gemaakt moesten worden, maar ook natuurwaarden bezaten die behouden dienden te blijven. Daardoor bleven op de Grootte Heide enkele grotere en kleinere heiderestanten bewaard. Alhoewel ze met name in de laatste decennia van de 20e eeuw veel te lijden hebben gehad onder verzuring, zijn de resterende heidevelden vegetatiekundig nog altijd terreinen van belang. Tevens geven ze ons een idee van het landschap van anderhalve eeuw geleden, toen de Grootte Heide zijn naam nog eer aandeed en tot over de landsgrens doorliep.

Nederzettingen

Historisch gehucht (Sg)

Clusters van drie woningen of meer, op basis van de situatie in 1832, hebben we als historisch gehucht aangeduid (figuur 23). Dit waren doorgaans niet alleen ruimtelijke eenheden, maar ook sociale ankerplaatsen: hier woonden en leefden de bewoners met elkaar, en van hieruit werd het boerenbedrijf waar al de landerijen in meedraaiden, gevoerd. Sinds de Late Middeleeuwen vinden we deze gehuchten in Brabant op de overgang van de hogere zandgronden, waarop akkers werden aangelegd, naar de beekdalen waarin de beemden lagen. Binnen het plangebied vinden we de gehuchten Urkhoven, Coll en Bokt, alsmede enkele kleinere concentraties. Voorbeelden van historische bouwkunst, vaak beschermd, kenmerken deze gehuchten. Het gaat daarbij in de eerste plaats om langgevelboerderijen.

Figuur 23. In een klein bewoningscluster ten noordoosten van Bokt staat deze boerderij (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

3.1.2 Landschapselementen

Infrastructuur

Wegen

Van alle structuren vormen wegen wellicht wel de belangrijkste ter oriëntatie in het landschap. De oudste laag van het wegennet houdt zich aan een aantal wetmatigheden. Zo volgen zij onregelmatigheden in het reliëf. Wegen buigen bijvoorbeeld met de contouren van de open akkers, zoals we herkennen aan de nu verdwenen wegen van Oude Gracht / Luytelaer van vóór 1832. Daarnaast is kenmerkend dat wegen doorgaans bijeenkwamen bij een oversteekpunt over een beek, om daarna weer uit te waaieren. De meeste wegen hadden primair een lokaal belang en stonden ten dienste van de boeren die hun bedrijvigheid in het agrarisch cultuurlandschap hadden. Daarbij kwamen de grote wegen die als een waaier vanuit de stad Eindhoven naar buiten liepen, zoals de Leenderweg. De N270 en de spoorlijn naar Venlo zijn feitelijk uitvloeisels van hetzelfde principe. Het grootste deel van deze wegen bestaat nog; alleen in het bebouwde gebied van Eckart is een groot deel in de tweede helft van de 20e eeuw uitgewist. Plaatselijk zijn wegen ingepast, ogenschijnlijk vooral omdat men de bijbehorende monumentale beplanting heeft willen behouden. Op andere plekken, zoals bij 't Wasven, is de wegenstructuur (deels) behouden doordat de oude terreininrichting leidend in het nieuwe gebruik is gebleven.

Wegen uit onze tweede tijdslaag komen slechts heel beperkt voor in het agrarisch cultuurlandschap. Hier en daar verdichtte het wegennet zich verder als gevolg van een intensiever gebruik, of werden tracés rechtgetrokken, zoals ten noorden van Urkhoven. Ook beekdalen werden in deze periode schijnbaar beter ontsloten. Substantiëler was echter het belang van nieuwe wegen

Figuur 24. In deze bocht ten westen van Bokt lag ooit een kleine plaetse (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

en paden voor de nieuwe ontginningen, vooral voor de bossen. De patronen variëren van strakke grids tot kronkelende paden, zoals over de Groote Heide. Ook op buitenplaatsen, zoals Eckart, komen we deze jongere verdichting van de wegenstructuur tegen.

Interessant is dat van alle 'plaatsen' die het plangebied heeft gekend, er vrijwel geen enkele meer intact bewaard is gebleven (figuur 24). Door aanpassing aan de eisen van het moderne verkeer zijn de oorspronkelijke rooilijnen hier aangepast en is de ruimte buiten het eigenlijke wegprofiel bij de aangrenzende percelen getrokken. Daardoor is het karakter van een aantal grotere en kleinere nederzettingen ten dele veranderd.

Spoorwegen

Het plangebied werd in het verleden door drie spoorlijnen doorkruist. De oudste is de spoorlijn van Eindhoven naar Venlo, die een onderdeel vormde van Staatslijn E (Breda – Maastricht). Het gedeelte Venlo-Eindhoven was het sluitstuk van deze staatslijn. De opening vond plaats op 1 oktober 1866. Binnen het plangebied stond de inmiddels verdwenen wachtpost 44, van waaruit de overwegbomen werden bediend (figuur 25).³⁶ In 1956 vond de elektrificatie van de lijn plaats.

Figuur 25. Op deze locatie stond vanaf 1866 wachtpost 44 (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Jonger is de tramlijn van Eindhoven naar Sint Oedenrode, die via Bokt liep. De opening vond plaats op 18 augustus 1897. Exploitatie vond plaats door de Tramweg-Maatschappij De Meijerij, die er een stoomtram liet rijden. Op 7 oktober 1934 werd de lijn gesloten voor personenvervoer als gevolg van de toegenomen concurrentie met de autobus. Op 10 januari 1937 werd ook gestopt met het goederenvervoer, waarna de tramrails werden opgebroken.

³⁶ Verder richting het station van Eindhoven stonden nog de wachtposten 45 (Broekakkerseweg) en 46 (Tongelresestraat), beiden in Tongelre

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

De jongste spoorlijn die het plangebied schampt, is de spoorlijn van Eindhoven naar Weert. Deze werd in 1913 in gebruik genomen en vormde een afsnijding van de verbinding tussen de Staatslijn E (Breda-Venlo-Maastricht) en de IJzeren Rijn, waarvan de spoorlijn Weert-Roermond deel uitmaakt. De lijn werd in 1949 geëlektrificeerd.

Communicatie

Een interessant relict van de communicatie in het verleden zijn vijf bewaard gebleven telefoonpalen langs de Collseweg, waarvan er vier ook nog een oude lantaarn dragen (figuur 26). Waarschijnlijk zijn er in Eindhoven verder weinig tot geen van dergelijke palen, waar vroeger de regio vol mee stond, bewaard gebleven.

Figuur 26. Eén van de bewaard gebleven telefoon- annex lantaarnpalen te Coll (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Waterstaat

Kunstwerken

Een verbinding tussen infrastructuur en waterstaat wordt gevormd door kunstwerken zoals bruggen en vonders. Infrastructureel waren dit natuurlijk uiterst belangrijke plekken, want er waren maar een paar locaties waar men beken kon oversteken. Dat was bijvoorbeeld bij watermolens het geval. Op de kaart herkennen we dit helder terug. Niet alleen zijn de bruggen en vonders cultuurlandschappelijk – qua structuur – van belang, maar ook archeologisch. Vaak zijn dit plekken waar men eerder al via vonders de beek kon passeren. Over architectuurhistorische kwaliteit zegt de aanduiding niets; het gaat primair om een locatie.

Aangeduid hebben we ook de plek waar de Kleine Dommel via een duiker onder het Eindhovensch Kanaal doorgeleid wordt en de plekken waar spoorbruggen over de Kleine Dommel en het Eindhovensch Kanaal werden gelegd.

Watergangen

De Kleine Dommel en Dommel, die ter hoogte van De Bogten bij elkaar komen en vervolgens als Dommel naar het noorden stromen, vormen de hoofdstructuur van het noordelijke deelplangebied (figuur 27). In tegenstelling tot de 'zusterbeek' in Zuidoost-Brabant, de Aa, is de Dommel in dit gedeelte nooit volledig genormaliseerd. Wel is een aantal meanders afgesneden, die vaak nog als waterpartij in het landschap herkenbaar zijn (zie 'Waterpartijen'). In een aantal gevallen zijn de meanders de laatste jaren hersteld en is de rechte loop nu fossiel in het landschap aanwezig.

Figuur 27. De Kleine Dommel in De Bogten bij landgoed Eckart (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Noordelijker mondt de Doode Gracht op de Dommel uit. Onduidelijk is hoe natuurlijk deze Doode Gracht is; de oude naam Dooigraef doet vermoeden dat het om een gegraven waterloop gaat. Om die reden hebben we hem als 'graaf' en niet als beek op de kaart gezet. Overigens is de brede waterpartij die nu die naam draagt, pas relatief recent gegraven. De feitelijke Doode Gracht was een smalle afwatering door een lange laagte. Ook andere, met zekerheid zo te identificeren afwateringswatergangen, zoals de Sonse Waterloop, hebben we onder die noemer op de kaart gezet.

Een methodisch probleem leverden de kleine loopjes op. Alhoewel we weten dat er in het gebied meerdere loopjes hebben gelegen, zoals de Karpendonkse loop, is een lokalisering ervan niet eenvoudig. Het kadastraal minuutplan uit 1832 laat ze niet zien, en op de Chromotopografische Kaart des Rijks (bonneblaadjes) wijkt de lijn niet af van perceelsscheidende sloten. Alleen de Topografische Kaart van 1963 en 1973 laat een deel van deze watergangen met een blauwe in plaats van een zwarte lijn zien. Alhoewel we met deze bron niet alle loopjes in beeld hebben gekregen, levert het wel een bijdrage aan de volledigheid.³⁷

Waterpartijen

Onder waterpartijen vallen wateren van natuurlijker en cultuurlijker aard. Onder de eerste categorie vallen de afgesneden beekmeanders in het dal van de Kleine Dommel. Onder de overige wateren vallen waterpartijen waarvan de herkomst lastiger te bepalen was. Een deel daarvan betreft natuurlijke vennen op de heide, zoals het Wasven. Deze vennen verdwenen door ontginningswerkzaamheden of actieve drooglegging voor de aanleg van infrastructuur, zoals in het geval van het Wasven. Het Kanunnikesven is bewaard gebleven, evenals een ven ten zuidoosten ervan. De vennen zijn wel kleiner geworden. De naam 't Wasven is aanvankelijk als planologische naam, maar later als maatschappelijke benaming overgegaan op 't Hof.

Van duidelijk cultuurlijker aard zijn de diverse molenkolken in Dommel en Kleine Dommel (figuur 28), de diverse verdwenen grachten (Coudenhove, Heihoef) en de kleine zwaaikommen van het Eindhovens Kanaal, die al vanaf de aanleg bestaan.

Verkaveling

Veelzeggend over de intactheid van het historisch cultuurlandschap is de intactheid van de historische verkaveling. Nu moeten we ons daarbij wel wat zaken realiseren. Allereerst hebben we alleen nog bestaande kavellijnen op kaart gezet. Daarmee weten we nog niet hoeveel er al weg is. De verkaveling kan gaaf lijken, maar wellicht was deze in het verleden nog vele malen fijner. Daarnaast zijn er verschillende vormen van 'intactheid'. Kavelgrenzen zijn ingetekend als zij minstens in het reliëf nog zichtbaar waren. Soms kan dat betekenen dat behalve een licht reliëfverschil weinig meer zichtbaar is van zo'n kavelgrens. In andere gevallen kunnen wal en beplanting nog volledig aanwezig zijn.

³⁷ Een integraal beeld kan worden verkregen door uitwerking van de gemeentelijke waterlopenlegger uit de 19e eeuw

Figuur 28. De molenkolk bij de Collse watermolen (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Opgaand groen

De groene structuur van het plangebied is nog relatief gaaf te noemen. Tal van bosjes, lanen, bomenrijen, houtsingels en -wallen zijn nog in het plangebied aanwezig. Ook in de beekdalen is langs een aantal kavelgrenzen nog groen aanwezig, waardoor een globaal beeld van het vroegere karakter nog te verkrijgen is. Als we verder inzoomen, zien we dat vooral de wegbepanting nog in hoge mate gaaf te noemen is (figuur 29). Kennelijk is hieraan in het verleden bijzondere aandacht besteed. Als het gaat om bosjes, houtsingels en bomenrijen in het agrarisch gebied, dus buiten de wegenstructuur, dan is te zien dat het aantal groenelementen sterk is teruggelopen. Dat is deels al heel vroeg gebeurd, doordat bos al vóór de Tweede Wereldoorlog in cultuurland werd omgezet. De reductie van het opgaand groen op de kavelgrenzen heeft vooral door de landbouwkundige veranderingen in de tweede helft van de laatste eeuw plaatsgevonden, en mogelijk ook door recentere natuurontwikkeling in het dal van de (Kleine) Dommel. Plaatselijk zien we nog gave relictten (zie figuur 8). In het dal van de Oude Gracht is een enkel oud broekbosje ontkomen aan de ingrepen bij de nieuwbouw en herontwikkeling van de laagte tot wijkpark.

Historische nederzettingslocaties

De aanwezige nederzettingslocaties betreffen vooral de historische boerderijlocaties in en buiten de verschillende historische gehuchten, zoals Bokt, Urkhoven en de gehuchten nabij Eckart. Kenmerkend is bijvoorbeeld de krans van boerderijen rond de noordelijke open akker van Bokt. Enigszins afzijdig daarvan zijn er historische watermolenlocaties in het dal van de (Kleine) Dommel en een windmolenlocatie op de voormalige heide ten westen van Bokt. Soms ontstonden daar ook kleine nederzettingen bij, zoals te Coll. Erven op landgoederen of buitenplaatsen

vinden we op de Heihoef, op Koudenhoven en op Eckart. In alle gevallen hebben de aangegeven symbolen drie betekenissen: ze zeggen iets over de historisch-geografische bebouwingsstructuur in het betreffende landschap, ze hebben betekenis voor de archeologische verwachting voor Middeleeuwen en Nieuwe tijd van het betreffende erf en ze geven een bouwhistorische verwachting als op die plek nog steeds vooroorlogse bebouwing aanwezig is.

Figuur 29. Een laan bij Eikenburg (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Funerair erfgoed

Als laatste rustplaats van bewoners van de regio hebben begraafplaatsen in al zijn vormen een belangrijke cultuurhistorische betekenis. Niet alleen hebben ze een historisch-geografische en architectuurhistorische betekenis, maar ze geven bijvoorbeeld ook informatie over historische familienamen, onderlinge familierelaties en persoonlijke gebeurtenissen van individuen in het gebied.

De oudste begraafplaats in het plangebied is de joodse begraafplaats bij 't Hof, het huidige Wasven. De begraafplaats zou zijn aangelegd in de tweede helft van de 18e eeuw, als gevolg van de komst van joodse vluchtelingen uit het Duitse gebied.³⁸ In 1832 was de begraafplaats nog eigendom van de Joodsche Gemeente. In 1924 was het nog aanwezig, maar er werd niet meer begraven. De Duitse bezetter sloot de begraafplaats in 1943 officieel en constateerde dat geen graven waren aangetroffen, maar dat er tot voor kort wel grafstenen stonden. Die afwezigheid van grafzerken werd in 1950 bevestigd.³⁹ In 1962 werd de begraafplaats met toestemming van de Nederlands-Israëlitische gemeente geruimd. De stoffelijke resten van in totaal 13 personen werden naar de begraafplaats in

³⁸ Jan Spoorenberg: Uit het Beukenblad (manuscript, aangeleverd door de gemeente Eindhoven)

³⁹ www.wasven.nl

Woensel overgebracht. Reden van de ruiming en aankoop was de aanleg van de Eisenhowerlaan.⁴⁰

De plekken van de geruimde graven zijn nu nog in het terrein herkenbaar.

Vóór 1771 was het voor joden verboden zich in Eindhoven te vestigen of te overnachten. Rond de stad woonden wél joden. Zowel in Helmond als Tongelre was een huissynagoge en een begraafplaats; die van Tongelre ligt dus in het plangebied. In Woensel werd in 1747 een begraafplaats aangelegd. Na 1772 kon ook in Eindhoven het joodse leven tot ontwikkeling komen.

Een rooms-katholieke begraafplaats werd in 1891 te Tongelre aangelegd, ter vervanging van het oude kerkhof rond de destijds gesloopte middeleeuwse Martinuskerk (figuur 30). Op het kerkhof werd na 1966 alleen nog bijgezet in bestaande graven. Op het kerkhof zijn veel historische graftekens aanwezig. De toestand is door verval, vernieling en stormschade (2007) echter matig en ruimingen vinden bovendien nog steeds plaats.⁴¹

Bij Eckart werd kort voor de Tweede Wereldoorlog een kleine begraafplaats aangelegd, waarschijnlijk in opdracht van de Norbertijnen. Deze begraafplaats werd in 2007 voor nieuwe begravingen gesloten.

Bij Stratum volgde vermoedelijk in 1960 een rooms-katholieke begraafplaats, De Roostenhof. Later werd dit een algemene begraafplaats, net als de naastgelegen algemene begraafplaats 'Stratum' die in dezelfde periode was aangelegd.

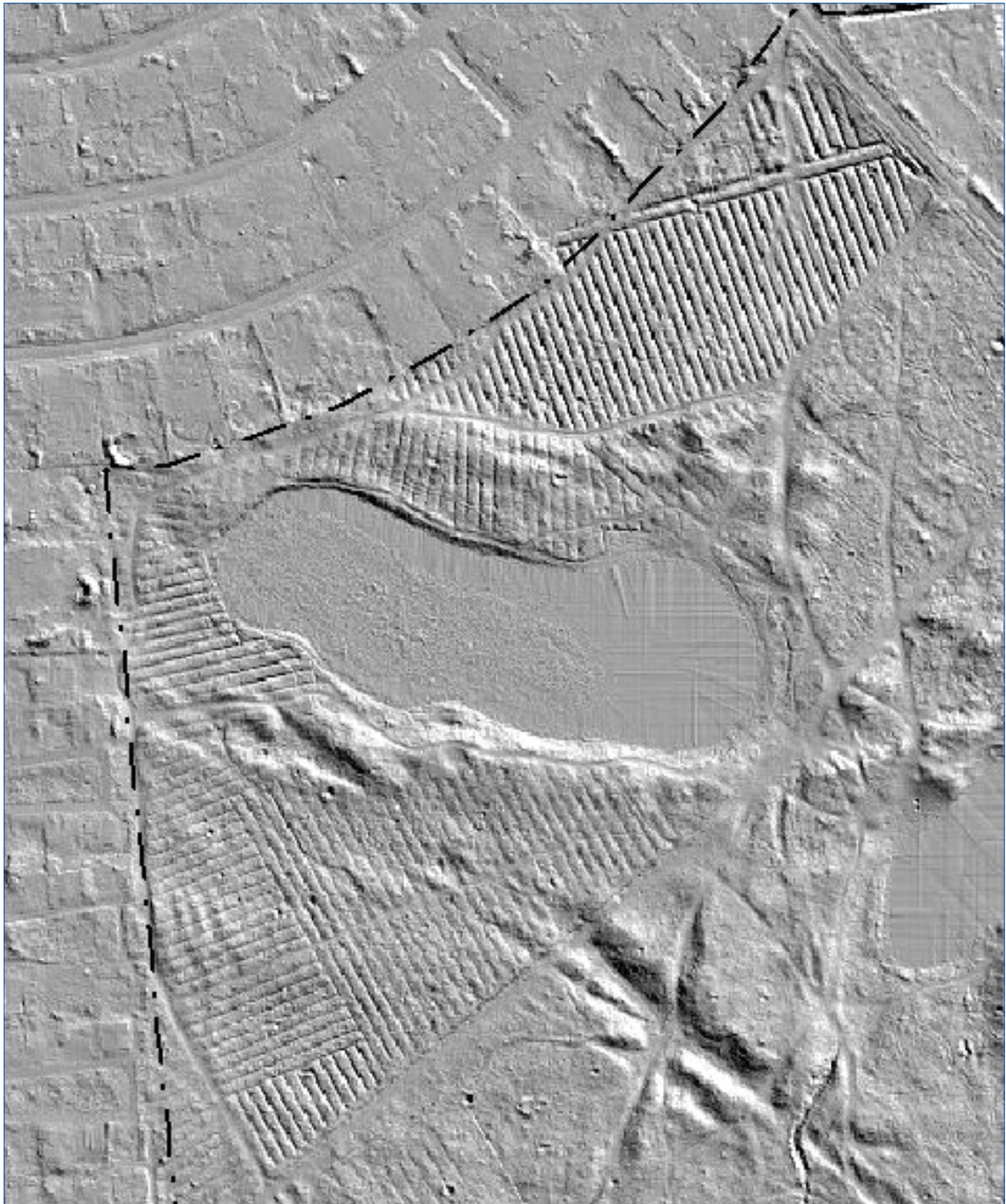
Figuur 30. De rooms-katholieke begraafplaats 'Martinus' te Tongelre, noordwestelijk van de huidige kerk gelegen. Alhoewel de begraafplaats 'St. Martinuskerkhof' wordt genoemd, is hier geen sprake van een kerkhof, maar van een begraafplaats (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

⁴⁰ Jan Spoorenberg: Joodse begraafplaats 1 (manuscript, aangeleverd door de gemeente Eindhoven)

⁴¹ <http://www.stcalixtus.nl/mededelingen.html>

Reliëf

Veel van het opgespoorde reliëf is nieuw; een eerdere studie van dit reliëf in Eindhoven is ons niet bekend. Daardoor is veel nog onbekend. Het merendeel van het reliëf betreft rabatstructuren in bossen, die werden aangelegd om bomen te kunnen 'telen' op verder betrekkelijk natte bodems (figuur 31). Daarbij werd meestal vrij functioneel te werk gegaan; wel zien we in de loop van de tijd een steeds grover patroon van rabatten. Nabij Gijzenrooi werd een bijzondere structuur van rabatten aangetroffen, namelijk cirkels met een ster die het geheel doorsneed.

Figuur 31. Bossen met rabatten rond het Kannunikesven (bron: AHN2).

Op de Groote Heide vinden we een wal die sterk aan een stuifzandwal doet denken. Dat zou betekenen dat het zand hier in het verleden heeft gestoven door uitputting van de bodem. Historische kaarten kunnen dit beeld nog niet bevestigen, maar wel zien we dat hier in 1929 een strook ogenschijnlijk spontaan opgeschoten groen op stond. Het gebied wordt geomorfologisch bovendien ook als 'lage landduinen' (stuifzand) aangemerkt.

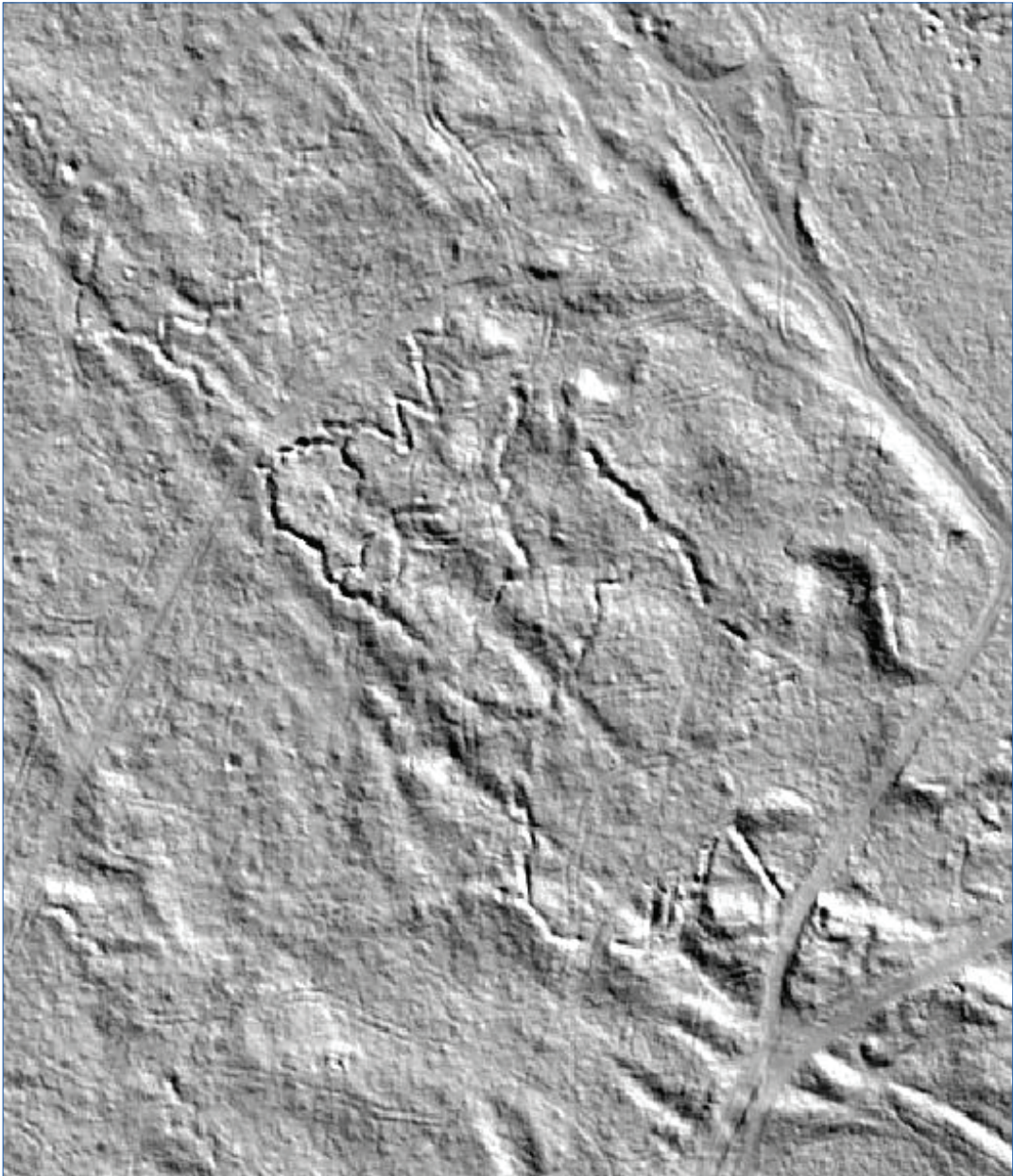
Interessant zijn de talloze karrensporen die in het bodemreliëf zijn aangetroffen. Zij geven doorgaans een indicatie van vroegmoderne verkeersroutes door onverploegde gebieden. Opvallend is vaak de overeenkomst met historische wegen, een indicatie dat dergelijke routes nog in de 19e eeuw in gebruik waren en toen dus ook nog actief gevormd moeten zijn. Ten zuiden van het ven op de Groote Heide vinden we hiervan een fraai voorbeeld. Elders lijken routes al vóór 1832 verlegd te zijn. In dergelijke gevallen kennen we uit het kadastraal minuutplan geen aanwijzingen voor routes ter plaatse van de karrensporen. Voorbeelden van zowel de vroeg verlaten als tot in de 19e eeuw gebruikte karrensporen vinden we op de Grote Heide.

Bij de gekarteerde wallen hebben we geen nader onderscheid in types gemaakt. Daarvoor is nader onderzoek wenselijk. Wel is al duidelijk dat het gaat om perceelsscheidende wallen, om boswallen rond bosvakken in De Bogten en om wallen of dijkjes in de context van een 19e-eeuws parkbos. Er is daarmee dus een zekere variatie in functie aanwijsbaar.

Naast dijkjes kwamen ook greppels in dergelijke parkbossen voor, die we eveneens hebben aangegeven. Ook de functie van deze greppels is niet bekend.

Bijzonder is daarnaast de vondst van een patroon van loopgraven op de Groote Heide. Omdat hier geen oorlogshandelingen bekend zijn, denken we eerder aan oefenloopgraven. De enige militaire handelingen die hier bekend zijn, houden verband met een manege aan de Verlengde Heezerweg die in de oorlog door de bezetter óf na de oorlog door de bevrijders is gebruikt.⁴² Een verband met de loopgraven is echter niet zeker. Voorlopig blijven de loopgraven daarom nog een raadsel (figuur 32).

⁴² Schriftelijke informatie Frits van Geffen (via Alfred van Kempen)

Figuur 32. Loopgraven op de Groote Heide (bron: AHN2).

3.1.3 Historische bouwkunst

Beschermde bouwkunst

Binnen het plangebied zijn 43 beschermde gebouwde monumenten aanwezig, 14 rijksmonumenten en 29 gemeentelijke monumenten (figuur 33). De spreiding van de objecten komt grotendeels overeen met die van de historische nederzittingslocaties: agrarische bebouwing in gehuchten en bij watermolens en objecten op landgoederen/buitenplaatsen. Deze objecten zijn binnen het kader van deze studie niet nader onderzocht.

Figuur 33. Het gemeentelijk monument Urkhovenseweg 225, onderdeel van een groter ensemble.

3.2 Waarderingskaart (kaartbijlage 2)

3.2.1 Historisch cultuurlandschap

Ten geleide

De waardering van het historisch cultuurlandschap laat in één overzicht goed zien waar de belangrijkste waarden geconcentreerd zijn en waar gebieden liggen die door uiteenlopende redenen veel aan cultuurhistorische waarde verloren hebben. Per waarderingsklasse lichten we hier de belangrijkste conclusies toe.

Zeer hoge waarde

Enkele verspreid liggende gebieden hebben een dusdanige waarde, dat we in de hoogste categorie terecht zijn gekomen. Vaak is 'zeldzaamheid' hier een belangrijk criterium. Dat geldt bijvoorbeeld voor de heiderestanten van wat eens de Grote Heide was, maar ook voor het bos met bijzondere relictten van een rabattenstructuur ten oosten van Eikenburg. Zeer waardevol noemen we verder het oude broekbos van de Varkensput, de bijzondere bebossingen van De Bogten en Lage Heide en het fraaie beekdallandschap van de Boktse Beemden. Op weinig plekken in Brabant treffen we nog zo goed geconserveerde beekdallandschappen aan, met zelfs goed geconserveerde resten van een relatief laat verkaveld beekdal. Ook de landgoedkern van Eckart valt in deze categorie.

Hoge waarde

Een niet onaanzienlijk deel van het plangebied is in de categorie 'hoge waarde' terechtgekomen. Vanuit het noorden gezien gaat het hierbij bijvoorbeeld om de oude heide- en kampongtingingen ten westen van Bokt en een ander deel van het beekdal ten oosten van Bokt. Verder zuidelijk vinden we de 19e- en 20e-eeuwse bossen van het landgoed Soeterbeek en van St. Jozefdal. Ondanks dat hier het oude beekdal voor wat nieuws plaats heeft moeten maken, kunnen we het resultaat daarvan hoog waarderen. De vochtige landbouwontginning ten zuiden van de Lage Heide vormt een fraaie en logische overgang van het bosgebied naar de bebouwde kom.

Daarnaast vinden we bij Urkhoven nog enkele hoog gewaardeerde terreinen. Ook het Wasven scoort hoog, ondanks de grote veranderingen aan de structuur die er in de 20e eeuw hebben plaatsgevonden.

Het zuidelijk deel van het plangebied is voor een groot deel hoog gewaardeerd. Dat geldt voor het landgoed Eikenburg, de beide begraafplaatsen, de grote spontane heidebebossing van de Grote Heide (waarbij niet zozeer het bos, maar het geconserveerde landschap daarover waardevol is)⁴³ en het aangrenzende deels oude, deels jonge cultuurland van de Gijzenrooise Zegge.

Middenwaarde

Een middelmatige waarde hebben we hoofdzakelijk toegekend aan delen van het beekdal waar de historische structuur minder goed zichtbaar is en aan open akkers die gedeeltelijk zijn aangetast. Dat geldt bijvoorbeeld voor de akker van Bokt en voor de beekdalen bij Karpendonk, rondom De Bogten/Lage Heide en ten oosten van Urkhoven, in De Zeggen. Hier hebben we te maken met beekdalen die al vele decennia hun openheid aan het verliezen zijn, waardoor hun historische functie van hooiland steeds minder zichtbaar wordt. Onder deze klasse vallen ook kleine stukjes aan de Geldropseweg, die relatief wat meer 'verrommeld' zijn.

Pluswaarde

Een cultuurhistorische pluswaarde hebben we gegeven aan die gebieden die landschappelijk zo sterk veranderd zijn, dat hun historische functie of rol in het landschap heel beperkt herkenbaar is. Dat geldt bijvoorbeeld voor de groene rand van de wijk Putten, waar we niet meer herkennen dat dit ooit een open akker was. Hetzelfde geldt voor een natuurontwikkelingsproject in de Gijzenrooise Zegge en een manage langs de A67. In het noordelijke deel van het plangebied valt agrarisch cultuurlandschap ten zuidoosten van de Lage Heide hieronder, waar door herverkaveling en gewijzigd grondgebruik het landschap sterk veranderd is. Uitsluitend aan de agrarische functie herkennen we nog de vroegere betekenis. Hier en daar vinden we ook volkstuincomplexen en tuincentra, die we ook in deze klasse hebben gevoegd. Hun aanduiding 'plus' ontleen ze aan het feit dat de agrarische/groene context vaak nog wel herkenbaar is.

Niet gewaardeerd

De laagste klasse is gereserveerd voor terreinen of gebieden die bebouwd zijn, waar infrastructuur is aangelegd of waar sportvelden zijn aangelegd. Deze zijn op basis van historisch-landschappelijke criteria niet te waarderen.

⁴³ In het bos zou nog nagegaan dienen te worden wat er precies aan historische bosbouwrelicten aanwezig is, zoals de geconstateerde wal bij het Kanunnikesven.

Zo vallen hier enkele brede wegtracés onder, maar ook de sportvelden bij Bokt, de waterzuiveringsinstallatie bij De Bogten, een woonwijk bij het Wasven, een woonwagenkamp in Tongelre, het trafostation aldaar, knooppunt Leenderheide met A2 en A67, sportvelden bij Eikenburg en de grote parkeerplaats van beide begraafplaatsen. Ook de woonwijken ten westen van het landgoed Eckart vallen in deze categorie.

3.2.2 Landschapselementen

Een groot aantal landschapselementen is individueel gewaardeerd, op een schaal van zeer hoge waarde tot basiswaarde. Het voert te ver in hier alle elementen langs te lopen; daarom schetsen we kort het belangrijkste.

Belangrijk is dat er – uiteraard – een sterke overeenkomst is tussen de waardering van het gebied als geheel en die van de individuele elementen. Dat zien we onder meer terug in De Bogten/Lage Heide, waar zowel het landschap als geheel als het opgaand groen en de meeste paden een hoge waarde toegekend hebben gekregen. Ook in de kern van de buitenplaats Eckart en in het beekdal ten oosten van Bokt zien we dit bijvoorbeeld terug.

Er hoeft echter niet altijd een dergelijke correlatie te bestaan, want ook in een laag gewaardeerd gebied kunnen individuele hoog gewaardeerde elementen voorkomen. Zo is de recente uitbreiding van de bebouwing van Eckart, ten zuidwesten van de kern, door het zware stempel dat de bebouwing op dit gebied drukt laag gewaardeerd, maar bevinden zich hier wel enkele hoog gewaardeerde structuren.

In de achterliggende databases hebben we waar relevant ook de specifieke waarden van een element aangeduid (zoals 'profiel'). Verder kan op basis van de scores per criterium bepaald worden wat er specifiek aan de hand is.

3.2.3 Historische bouwkunst

De historische bouwkunst is niet nader gewaardeerd en derhalve niet op deze kaart opgenomen.

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

4 Conclusies en aanbevelingen

4.1 Conclusies

Op basis van onze analyse en waardering van de geanalyseerde plangebieden kunnen we vaststellen, dat in het oostelijk en zuidelijk buitengebied van de gemeente Eindhoven nog een groot aantal waarden op cultuurhistorisch gebied aan te treffen is. Uit grote delen van gebied is duidelijk afleesbaar dat hier in het verleden van overheidswege of door particulieren met zorg met het landschap is omgegaan. We denken daarbij onder meer aan het dal van de (Kleine) Dommel, Eckart, de Lage Heide, Gijzenrooi, delen van Bokt, Esp, het Wasven, Eikenburg en de Groote Heide. Plaatselijk zien we de fenomenen terug die optreden in stadsrandzones, zoals waterzuiveringsinstallaties, transformatorparken, begraafplaatsen, tuincentra en scholen. De invloed daarvan op het bestudeerde gebied is echter nog relatief beperkt en vooral plaatselijk. Bepalender was de wijze waarop enkele decennia geleden nieuwe wijken werden ontwikkeld, los van het bestaande landschap. In de bebouwde gebieden die we bestudeerd hebben is, met uitzondering van Eckart, de hoeveelheid cultuurhistorische waarden beperkt. Hier en daar heeft dat zijn uitwerking op het buitengebied, bijvoorbeeld waar stedelijke uitloopgebieden te vinden zijn. In de navolgende paragraaf geven we handreikingen over hoe in het beleid van de gemeente Eindhoven omgegaan kan worden met het vele erfgoed in de plangebieden.

4.2 Aanbevelingen

4.2.1 Inleiding

Primair doel van het cultuurhistorisch onderzoek was om de stap naar borging van specifieke waarden in het bestemmingsplan mogelijk te maken. Derhalve hebben we op verschillende manieren (in scores per criterium en in een woordelijke toelichting, beide in het GIS-bestand) de te borgen waarden aangeduid. In dit hoofdstuk gaan we hier verder op in.

4.2.2 Historisch cultuurlandschap

Dubbelbestemming Waarde - cultuurhistorie

Het is een politieke keuze of het cultuurhistorisch belang in het hele bestemmingsplan vlakdekkend een rol mag spelen in de gemeentelijke planologie of slechts in specifieke, geselecteerde deelgebieden. Vanuit een gebiedsgerichte benadering adviseren we om ten minste voor de gebieden met een hoge en zeer hoge waarde een dubbelbestemming 'waarde – cultuurhistorie' op te nemen, waaraan een vergunningplicht voor specifieke activiteiten en de verplichting aan te tonen dat de voorgenomen activiteiten geen afbreuk doen aan de cultuurhistorische waarde van het gebied gekoppeld kunnen worden. Indien wenselijk kan bij de opname van regels gelet worden op datgene wat specifiek in de verschillende deelgebieden aan waarden aanwezig is, in plaats van een generieke set regels die in de hele gemeente geldt. Dat zou leiden tot het onderscheid 'Waarde-Cultuurhistorie 1', etc.

Binnen het proces van beoordeling van de vergunningaanvraag zal een afwegingsmoment voor de vergunningverlener moeten worden opgenomen voor de vraag of de ingreep dusdanig is dat cultuurhistorische waarden in het geding zijn. Op die manier wordt voorkomen dat automatisch een nader onderzoek wordt gevraagd terwijl het achteraf gezien om een huis-, tuin- en keukenplannetje gaat dat geen wezenlijke afbreuk doet aan de cultuurhistorische waarde(n) en waar bovendien het verzoek om een cultuurhistorische onderbouwing qua kosten in geen verhouding staat tot de geplande ingreep. Er wordt op die manier voor slechts een selectie van de aanvragen binnen een gebied met deze dubbelbestemming daadwerkelijk een nadere onderbouwing gevraagd. Deze kan van de vergunningsaanvrager worden gevraagd in de vorm van een cultuurhistorische analyse met ontwerphandreikingen of een landschaps- of stedenbouwkundig plan met cultuurhistorische analyse. Binnen deze mogelijke analysevormen kan de cultuurhistorische waardenkaart een rol spelen, maar afhankelijk van het schaalniveau kan ook een verdiepend onderzoek noodzakelijk zijn.

Beoordeling van de vergunningaanvraag en het – indien nader gevraagd – door aanvrager aangeleverde onderzoek ter onderbouwing kan plaatsvinden door de betrokken gemeentelijk ambtenaar, al dan niet met (adviserende) ondersteuning van in- of externe adviseurs (historisch geografen, historisch-(steden)bouwkundigen). Daarbij kan worden gedacht aan een onafhankelijke commissie van deskundigen (Commissie Ruimtelijke Kwaliteit), met minstens daarin vertegenwoordigd de discipline cultuurhistorie/erfgoed.

Specifieke informatie over aanwezige waarden

Per landschapstype hebben we in dit rapport een korte toelichting opgenomen, alsmede een benoeming van waardevolle kenmerken en van vertroebelde/verdwenen kenmerken. Elk landschapstype bestaat op de kaart uit een aantal deelgebieden die tot dat landschapstype gerekend zijn.

Voor de landschapstypen is in het GIS een kolom 'opmerkingen' met per deelgebied een éénregelige toelichting op de waardering. Deze informatie kan worden gebruikt ter ondersteuning van de vertaling van de landschapkenmerken zoals ze in hoofdstuk 3 omschreven zijn.

Per landschapselement is verder in de GIS-database in de kolom 'waardetoel' opgenomen welke ruimtelijke karakteristieken geborgd zouden moeten worden. Daarbij hebben we getracht een zo specifiek mogelijk lijstje te maken.

Nieuwe ontwikkelingen / afwijkingen / wijzigingen

Voor ontwikkelingen die niet binnen het bestemmingsplan passen zal een afzonderlijke afweging gemaakt moeten worden. De voorwaarden die verbonden zijn aan het bestaande bestemmingsplan zijn dan immers niet van kracht. Eventuele voorwaarden bij nieuwe ontwikkelingen zullen in beleid moeten worden vastgelegd. Wij adviseren om ten minste in gebieden met de waarderingscategorie 'middelmattig', 'hoog' en 'zeer hoog' bij ontwikkelingen een cultuurhistorisch onderzoek met handreikingen voor ontwerp mede leidend te laten zijn voor een ruimtelijk ontwerp. Dat geldt minimaal voor alle ingrepen groter dan huis-, tuin- en keukenniveau.⁴⁴ Beoordeling hiervan kan plaatsvinden door de betrokken gemeentelijk ambtenaar, al dan niet met ondersteuning van in- of externe adviseurs.

⁴⁴ Hiermee doelen we voor wat betreft landschap op plannen groter dan bijvoorbeeld een aanbouw aan een bestaande woning (tenzij die woning expliciete cultuurhistorische waarde heeft).

4.2.3 Landschapselementen

Enkelbestemming of dubbelbestemming?

Voor specifieke elementen zou het in theorie wenselijk kunnen zijn om in de vorm van een reguliere enkelbestemming (groen, verkeer e.d.) of een aanduiding een vergunningstelsel voor specifieke ingrepen aan deze objecten en structuren te koppelen ter borging van de aanwezige cultuurhistorische waarden.

In de praktijk gaat het echter om zoveel elementen dat het werkbaarder is om een dubbelbestemming voor een gebied dat alle relevante elementen omvat (doorgaans: het hele bestemmingsplangebied) op te nemen, waarbij in de regeling wordt verwezen naar de kenmerken- en waarderingskaart. Omdat de relevante elementen door elkaar liggend in het hele gebied liggen, zal er een set generieke regels aan gehangen moeten worden.

Niet planologisch geborgde elementen

Het is wijselijk om voor alle elementen een planologisch vangnet in te bouwen. Is dat niet haalbaar, dan kan worden overwogen om dat alleen voor middelhoge, hoge en zeer hoge elementen te laten gelden. De lager gewaardeerde elementen zouden dan via het landschapsbeleid beschermd kunnen worden, waarbij gestreefd zou moeten worden naar verhoging van de cultuurhistorische waarde, bijvoorbeeld door herstel van een totale structuur.

4.2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw

De cultuurhistorische kenmerkenkaart bevat de rijks- en gemeentelijke monumenten; op de waarderingskaart zijn zij om de eerder genoemde redenen niet opgenomen. Omdat die reeds hun bescherming genieten op basis van de Monumentenwet (binnenkort: Erfgoedwet) en de gemeentelijke Erfgoedverordening is hiervoor geen aanvullend planologisch regime noodzakelijk.

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

Literatuur

- Baas, H. & N. Brand**, 2011. 'We zijn als wetenschappelijke discipline onvolwassen gebleven': een interview met Jelle Vervloet naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar historische geografie van het Nederlandse landschap aan de Wageningen Universiteit. *Historisch-geografisch tijdschrift* 29(2).
- Bont, Chr. de**, 1993. *Al het merkwaardige in bonte afwisseling. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant*. Brabants Heem, Waalre.
- Debie, P.**, 2010. Buitenplaats 'De Konijn', een miskende tuin in het oeuvre van Dirk Frederik Tersteeg (1876-1942). *Cascade* 19(1).
- Hidding, M., J. Kolen & Th. Spek**, 2001. *De biografie van het landschap: ontwerp voor een interdisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis*. Essay NWO-Stimuleringsprogramma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling'. Uitgave NWO, Den Haag.
- Meulendijks, Th.H.**, 2007. Historisch onderzoek naar huizen en veldnamen in Tongelre (gemeente Eindhoven), 1498-1832. *Archeologisch Centrum Eindhoven rapport 4*. Archeologisch Centrum, Eindhoven.
- Spoorenberg, J.**, 2007. Uit de voorgeschiedenis van Eikenburg. In: Maas, A., 2007. *Ten dienste van de medemens. Nederland en de Broeders van Liefde*. Eindhoven.
- Vangheluwe, D. & Th. Spek**, 2008. De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen. *Historisch-geografisch Tijdschrift* 26(1): 3.
- Weijsschede, T.J., J. Kruit & J.R. Mulder**, 2006. Landschapshistorische studie Karpen-Eckart-Koudenhoven: een cultuurhistorische en landschappelijke verkenning ten behoeve van de planvorming. *Alterra-rapport 1331*. Alterra, Wageningen.

Overzicht van figuren, tabellen en kaartbijlagen

- Figuur 1.** Ligging van het plangebied (rode lijnen).
- Figuur 2.** De noordelijke open akker van Bokt (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).
- Figuur 3.** Een akker in het landelijk gebied van Gijzenrooi, aan weerszijden van de gemeentegrens (onderbroken lijn). Het onderbroken karakter is door de brede singels nog altijd herkenbaar. Het westelijk gedeelte van de foto betreft een recente situatie, het oostelijke deel dateert uit 2006 (bron: luchtfoto © gemeente Eindhoven).
- Figuur 4.** In de droge kamponginning ten westen van Bokt is nog enig opgaand groen bewaard gebleven. Wel zijn in de afgelopen halve eeuw agrarische bedrijven of woonhuizen toegevoegd (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).
- Figuur 5.** Achter de mais doemt het trafostation op (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).
- Figuur 6.** De vochtige kampongningen hebben de nodige veranderingen doorgemaakt. Hier zien we een voorbeeld ten noordoosten van Tongelre, met akkerland naast grasland, verdwenen perceelsrandbeplanting en doorsnijding door hoogspanningsmasten.
- Figuur 7.** De omgeving van de Kouwenhoeve, zoals hier ten zuiden van de Orpheusbrug, is heringericht. De oude structuur van de beemden is plaatselijk nog te herkennen (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).
- Figuur 8.** In de Boktse Beemden is de oude structuur van de beekdalen, met zijn elzensingels, nog goed herkenbaar (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).
- Figuur 9.** Op deze topografische kaart uit 1901 herkennen we zowel de opstreckende strookvormige verkaveling als, direct noordelijk daarvan, de raaiverkaveling (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, blad 691, 1901).
- Figuur 10.** Een deel van het beekdal bij Bokt was omstreeks 1850 nog onverkaveld (bron: Topografisch-Militaire Kaart, veldminuut, omstreeks 1850).
- Figuur 11.** In de kleinschalige heideontginning ten westen van Bokt is nog enig opgaand groen terug te vinden (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).
- Figuur 12.** Het bijzondere stervormige bos met rabatten, nu als weiland in gebruik, wordt zichtbaar op het AHN2 met een functie waarbij schaduwen worden aangebracht.
- Figuur 13.** Recente luchtfoto van De Bogten en De Lage Heide (bron: luchtfoto © gemeente Eindhoven).
- Figuur 14.** Een laan van naalddhout in de bossen van Eikenburg (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).
- Figuur 15.** De Philipshoeve op de oude buitenplaats, geflankeerd door een weg met oude laanbomen (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).
- Figuur 16.** De kapel van het pensionaat op Eikenburg, beschermd als rijksmonument (foto: Mark Bergsma, via Wikimedia Commons).
- Figuur 17.** De landschappelijke structuur van – naast elkaar, van links naar rechts – de Heihoef (Eikenburg), het hier bedoelde parkbos en de oude heidebebossing in de periode 1836-1843. In de jaren ervoor moet de inrichting van het bos, afgewisseld door bouwland en met veel bochtige structuren, tot stand zijn gekomen.

Figuur 18. Alhoewel een groot deel van het vroegere parkbos nu wordt ingenomen door de beide begraafplaatsen, herkennen we zuidwestelijk daarvan nog een bos met rabatten en bochtige wallen met greppels. Het feit dat de wallen het rabattenbos lijken te compartimenteren, doet vermoeden dat ze uit de aanlegperiode van het bos (omstreeks 1830) dateren.

Figuur 19. De Groote Heide bestaat nu grotendeels uit loofbos; langs de paden herkennen we nog de wallen met voormalig, nu meerstammig, hakhout (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Figuur 20. De Varkensput (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Figuur 21. Een vochtige landbouwontginning ten westen van Gijzenrooi (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Figuur 22. Het Hof in 'andere tijden'. We herkennen nog het landhuis te midden van lanen en landerijen, en geheel in het westen van het plangebied (onderbroken lijn) de IJzeren Man die later verkleind werd (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, blad 670, uitgave 1943).

Figuur 23. In een klein bewoningscluster ten noordoosten van Bokt staat deze boerderij (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Figuur 24. In deze bocht ten westen van Bokt lag ooit een kleine plaetse (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Figuur 25. Op deze locatie stond vanaf 1866 wachtpost 44 (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Figuur 26. Eén van de bewaard gebleven telefoon- annex lantaarnpalen te Coll (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Figuur 27. De Kleine Dommel in De Bogten bij landgoed Eckart (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Figuur 28. De molenkolk bij de Collse watermolen (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Figuur 29. Een laan bij Eikenburg (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Figuur 30. De rooms-katholieke begraafplaats 'Martinus' te Tongelre, noordwestelijk van de huidige kerk gelegen. Alhoewel de begraafplaats 'St. Martinuskerkhof' wordt genoemd, is hier geen sprake van een kerkhof, maar van een begraafplaats (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Figuur 31. Bossen met rabatten rond het Kannunikesven (bron: AHN2).

Figuur 32. Loopgraven op de Groote Heide (bron: AHN2).

Figuur 33. Het gemeentelijk monument Urkhovenseweg 225, onderdeel van een groter ensemble.

Tabel 1. De onderscheiden landschaps- en nederzettingstypen, met de onderscheiden hoofd- en subtypen.

Tabel 2. Waardering gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie.

Tabel 3. Waardering gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850.

Tabel 4. Scores en klassen van de waardering.

Tabel 5. Waarderingscriteria van de landschapselementen. Noot * = Deels is groen dat de beek markeert nu wel in de laag 'opgaand groen' opgenomen, ook al is het niet historisch. Heeft te maken met de benadrukking van de lineaire structuur, hetgeen in stedelijk gebied naar onze mening relevant is.

RAAP-RAPPORT 3058

Een cultuurhistorische zoom om de stad

Een cultuurhistorische waardenkaart van het oostelijk en zuidelijk buitengebied alsmede het bestemmingsplangebied 'Oude Gracht' en de deelgebieden 't Wasven en Luytelaer van de gemeente Eindhoven

Kaartbijlage 1. Cultuurhistorische kenmerkenkaart.

Kaartbijlage 2. Cultuurhistorische waarderingskaart.

Elke kaartbijlage bestaat uit twee bladen, noord en zuid. Kaartbijlage 2 is bovendien verdeeld over 3 deel-kaartbijlagen: a, b en c. Op blad a zien we de waardering van de landschapstypen terug, op b de infrastructuur en het opgaand groen, en op c de waterstaat, het funerair erfgoed en het reliëf.

